A NÉPESSÉG ÖSSZETÉTELE

A népesség térben és időben dinamikusan változó szerkezetét a korábbi és jelenkori demográfiai, kulturális, gazdasági, politikai folyamatok alakították, illetve alakítják. Minthogy a demográfiai folyamatok, struktúrák igen lassan változnak – eltekintve váratlan társadalmi, politikai válsághelyzetektől (pl. járványoktól, háborúktól, kényszermigrációktól) –, a népesség jelenlegi szerkezetét az elmúlt időszakok folyamatainak hatásaként értékelhetjük. Ezért a jelenlegi helyzet is erősen valószínűsíti a jövőbeli állapotot.

A népesség szerkezetének különféle jellemzőit általában három nagy csoportba osztják és ennek megfelelően bemutatni: 1. biológiai (demográfiai) jellemzők (pl. nem, életkor, család), 2. kulturális jellemzők (pl. etnikum, nyelv, vallás, iskolai végzettség, képzettség), 3. társadalmi-gazdasági jellemzők (pl. gazdasági aktivitás, foglalkozás, társadalmi tagozódás).

NEM ÉS ÉLETKOR

Szabó Laura, Kocsis Károly, Gábriel Dóra, Kulcsár László, Obádovics Csilla

A népesség nem szerinti összetétele

Az emberiség a férfiak és nők közötti anatómiai, biológiai különbségek szerint *biológiai nemek*re és a későbbi, nemi szocializáció eredményeként kialakuló *szociológiai (társadalmi) nemek*re tagolható 1. A demográfiai, földrajzi vizsgálatokhoz a statisztika világszerte az előbbire vonatkozóan rendelkezik területi bontású adatokkal. A népesség nemek szerinti megoszlása elsősorban a társadalom újratermelődését biztosító termékenység, gyermekvállalás vizsgálata során kiemelkedő jelentőségű, de szerepe fontos a munkaerőpiaci helyzet nemi szempontú elemzésénél is.

A nemi megoszlást többféle mutatóval szokás vizsgálni. Lehetséges az egyes nemek arányát a teljes népességhez képest %-ban kifejezni, de a leggyakrabban használt mutató az ezer férfira jutó nők száma, az ún. *feminitási index*. Ennek fordítottja a *maszkulinitási index* (ezer nőre jutó férfiak száma). Ezeket a mutatókat lehetséges főbb korcsoportok (0–14 évesek, 15–64 évesek és 65 évesek és idősebbek) szerint is elemezni. Mindezt az teszi indokolttá, hogy a nemek arányát alapvetően a *fiúszületési többlet* és a *nemek halandósági különbsége* határozza meg. Ez azt jelenti, hogy világszerte több fiú születik, mint lány, illetve az életkorral párhuzamosan növekszik a férfiaknak a nőkhöz viszonyított halandósága. Ugyanakkor a nemek arányának változását – bizonyos kulturális-gazdasági tényezők (pl. a nők státusa, egykézés) mellett – a hadköteles, munkaképes korú férfiakat nagyobb mértékben érintő háborúk és önkéntes vándormozgalmak is jelentős mértékben befolyásolták.

Világviszonylatban a két nem aránya csaknem kiegyenlített: 2019-ben 3889 millió férfira 3824 millió nő jutott, 983-as feminitási indexet eredményezve. Az európai országok túlnyomó többségében viszont ma már nőtöbblet figyelhető meg. Kontinensünkön férfitöbblet csupán a magas termékenységű, ezáltal jelentős gyermekkori fiútöbblettel rendelkező területeken (pl. a jórészt albánok lakta országokban: Albánia, Koszovó, Észak-Macedónia, valamint a tetemes bevándorló népességnek otthont adó Svédországban, Luxemburgban, Máltán) figyelhető meg. A napjainkban is zajló, főként fiatal férfiak magas arányával jellemezhető afroázsiai bevándorlás eredményeként a feminitási arány Európában 2020 és 2100 között 1070,7-ről feltehetően 1016,6-ra fog csökkenni, jelentősen közelítve a nemi egyensúlyhoz.

Hazánk, a Kárpát-medence népességét másfélszáz évvel ezelőtt csaknem tökéletes nemi egyensúly jellemezte, 1000 férfira 1002 nő jutott. A túlnyomórészt férfiakat érintő nemzetközi vándorlási veszteség következtében ez a feminitási index 1910-ben 1019-re, a világháborús veszteségek, a tömeges kivándorlás és a csökkenő termékenység nyomában járó, felgyorsult elöregedés miatt 2019-ben 1067-re nőtt. A mai országterületen a nemi arány torzulása 1910-ben még csekélyebb volt (1007 nő/1000 férfi), mint a fent említett Kárpát-medencei érték (1019), mert a korabeli tengerentúli, férfi dominanciájú kivándorlás inkább a Kárpát-medence perifériás területeit érintette VI. 1. 1.. Az elmúlt évszázadban a feminitási index értéke a fentiekben említett okokkal összefüggésben, de főként a korán (már 1981-től) bekövetkező természetes fogyás, felgyorsult elöregedés miatt Magyarországon a Kárpát-medence átlagát meghaladó mértékben nőtt és érte el eddigi maximumát (1105,2) 2010-ben. Attól kezdve, főként a férfiak halandósági mutatóinak (pl. a születéskor várható élettartam értékének 2) javulása eredményeként, a nemi arány is kedvezőbbé vált (2020-ban 1087,2 nő/1000 férfi, VI. 1. 1.).

A nemek közötti egyensúly felborulásának több negatív következménye van: romlanak a párválasztási, házasodási esélyek, csökken a reprodukció, nő az egyedülállók száma, és munkaerőhiány léphet fel valamelyik nemen belül. Emellett az egyes korcsoportokban is felborulhat a férfi/nő egyensúly, nagy terhet róva a mindenkori államra és annak szociális ellátórendszerére. A 0–14 éves korosztályra mindig fiútöbblet volt jellemző, mivel az újszülöttek körében nagyobb a fiúk száma a lányokénál VI. 1. 2.. A 15–39 éves korosztályra csak 1970-től jellemző a férfitöbblet, míg a 40–59 évesek körében ugyanez csupán egyszer, 1910-ben fordult elő. A 60 éves vagy idősebb népesség körében azonban mindig több volt a nő, mint a férfi, és az index értékének 1970-től induló gyors növekedése a férfiak magasabb időskori halandóságát tükrözi. A nemi arányoknak az elmúlt évtizedben végbement javulása, a feminitási index csökkenése elsősorban az idősebb korosztályok esetében feltűnő.

A *Kárpát-medence* hozzávetőleg az európai átlagnak megfelelő feminitási értéke (1067) jelentős térbeli eltéréseket takar. A nemi arány átlagát a magyarországi érték (1090) jelentősen, a pannon-horvát területeké és Kárpátaljáé (1081, illetve 1079) számottevően meghaladja. Szlovákia és a tágan értelmezett Erdély területén élő népesség esetében ez az index (1048) jelenleg olyan kedvező értéket mutat, amilyen a mai magyarországi területen lakókra csupán az 1930-as évek elején volt jellemző. A néhány tucat járástól eltekintve nőtöbblettel jellemezhető Kárpát-medence területén is megfigyelhető, hogy különösen magas a feminitási index értéke a nagyobb városokban, melyekből az elmúlt két-három évtizedben, az ún. szuburbanizációs migráció során nagy számban költöztek a szomszédos elővárosi térségekbe a férfitöbblettel jellemezhető, fiatal, gyermekes családok VI. 1. 3.. Ebben a kiemelkedő nőtöbbletet felmutató élbolyban találjuk a fővárosokat, regionális központokat is: például Budapest (1149), Ungvár (1147), Zágráb (1136), Pozsony, Kolozsvár, Nagyszeben (1125), Temesvár (1119) és Újvidék (1111). A vidéki térségekben ott figyelhetünk meg viszonylag kedvezőbb nemi arányt, sőt férfitöbbletet, ahol a helyi lakosság magas termékenységéből eredő férfitöbbletet nem egyenlíti ki az inkább a férfiakat érintő elvándorlásból eredő nőtöbblet VI. 1. 3. 5. Ilyen kedvező jelenség vehető még észre a Kárpát-medence északkeleti hegyvidéki karéján: Szlovákiában (Árva, Szepes, Sáros), Erdélyben a Keleti-Kárpátokban (Beszterce-Naszód, Székelyföld) és a romák által nagy arányban lakott területeken is. Ebben az északkeleti zónában található a hagyományosan magas termékenységi mutatókkal rendelkező Kárpátalja is, de ott a természetes férfitöbbletet – hasonlóan Ukrajna nyugati területeihez – a túlnyomórészt férfiak tömegeit magával ragadó kivándorlás változtatja nagyarányú nőtöbbletté.

Magyarország területén a nemi arányok települési szintű vizsgálata is alátámasztja a fentieket. A szuburbanizációs elvándorlás miatt napjainkra mindegyik nagy- és középvárosban különösen jelentős nőtöbblet jött létre VI. 1. 4. vö. 15 16 17. Hasonlóan magas feminitási index figyelhető meg a sokszor külföldieket is érintő időskori migráció célterületein (pl. a Balaton környéke, 6) vagy éppen az elvándorlás sújtotta, többnyire fiatal férfiak által magára hagyott, elmaradott vidéki térségek elöregedett népessége esetében is (pl. a Palócföldön, az Alföld belső perifériáin). Ugyanakkor az is tény, hogy az ország településeinek közel harmadában – főként apró- és kisfalvakban – a férfiak száma meghaladja a nőkét. Ezek egy részében a jelenség mögött az átlagot meghaladó termékenységű roma lakosság állhat. Magyarország roma többségű falvainak tetemes részében férfitöbbletet regisztráltak VI. 1. 4. vö. VI. 3. 8.. A jelenség kapcsán megjegyzendő, hogy sok, etnikailag vegyes lakosságú falu esetében a roma népességnek köszönhető férfitöbbletet semlegesíti, hogy az elöregedett helybeli nem roma lakosságban a nők vannak többen.

A népesség életkor szerinti összetétele

A demográfiai struktúrák és folyamatok szinte mindegyikét alapvetően meghatározza a népesség életkor (és nemek) szerinti megoszlása, mely különös jelentőségű a házasságkötési, háztartás- és családalapítási, gyermekvállalási esélyek felmérésénél, a gyermek- és időskorú népesség eltartása terhének becslésekor, az óvodás, iskoláskorú népesség, munkába lépő keresők számának előrejelzéséhez, általában a munkaerőpiaci helyzet elemzéséhez.

A népesség korösszetételét alapvetően a kulturális tényezők által erőteljesen befolyásolt élveszületések és halálozások eredője, azaz a természetes népmozgalom (természetes szaporodás vagy fogyás) határozza meg. Ugyanakkor e tekintetben a munkaképes korúak esetében komoly szerepet játszanak a főként fiatalokat érintő, önkéntes vándorlások is, melyek a migrációs célterületeken a népesség összetételének fiatalodásához vezetnek, a kibocsátó térségekben az elöregedési folyamatot erősítik. Ezzel ellentétes hatású lehet az időskori vándorlás, amely éppen a migrációs célterületeken járulhat hozzá a helyi lakosság elöregedéséhez.

Az emberi életkort – alapvetően biológiai alapon – gyermek-, felnőtt- és időskorra szokás tagolni, ami a statisztikában többnyire a 0–14, 15–64 évesek, illetve 65 évesek és idősebbek csoportjának felel meg 2.

1 *A népesség nemek szerint*

1 A NEMI ÉS KORSZERKEZET NÉHÁNY MUTATÓJÁNAK VÁLTOZÁSA (1910–2020)

Év	Korösszetétel (%)			Átlagos életkor			Ezer férfira jutó nő
	0–14	15–64	65–	férfi	nő	összesen	
1910	34,8	60,3	5,0	27,2	27,3	27,2	1007,2
1920	30,6	63,8	5,6	28,5	28,9	28,7	1061,6
1930	27,5	66,1	6,3	29,3	30,2	29,8	1044,3
1941	26,0	67,0	7,0	31,0	32,1	31,6	1042,6
1949	24,9	67,6	7,5	31,5	33,3	32,4	1080,9
1960	25,4	65,7	8,9	32,5	34,8	33,6	1073,5
1970	21,1	67,4	11,5	34,3	37,0	35,7	1062,9
1980	21,9	64,6	13,5	34,6	37,7	36,2	1064,0
1990	20,5	66,2	13,2	35,5	39,0	37,3	1081,2
2001	16,6	68,3	15,1	37,1	41,1	39,2	1102,7
2010	14,7	68,6	16,6	38,7	43,0	40,9	1105,2
2011	14,6	68,7	16,7	38,9	43,2	41,1	1105,0
2012	14,5	68,6	16,9	39,3	43,5	41,5	1102,1
2013	14,4	68,4	17,2	39,5	43,7	41,7	1101,1
2014	14,4	68,0	17,5	39,7	43,9	41,9	1100,1
2015	14,5	67,6	17,9	39,9	44,1	42,1	1098,8
2016	14,5	67,2	18,3	40,0	44,2	42,2	1096,7
2017	14,5	66,8	18,7	40,2	44,4	42,4	1095,6
2018	14,5	66,5	18,9	40,3	44,5	42,5	1093,2
2019	14,5	66,1	19,3	40,5	44,7	42,7	1090,1
2020	14,5	65,6	19,9	40,6	44,8	42,8	1087,2

2 NEMI ARÁNY (FEMINITÁSI ARÁNY) A FŐBB KORCSOPORTOK SZERINT (1910–2020)

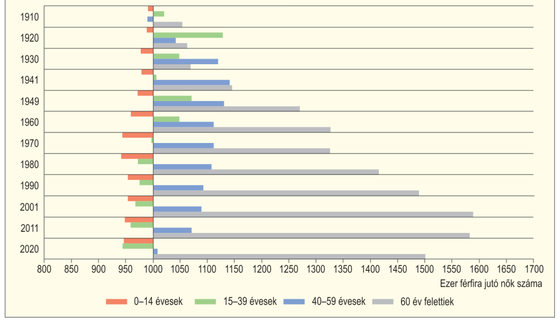

3 NEMI ARÁNY A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

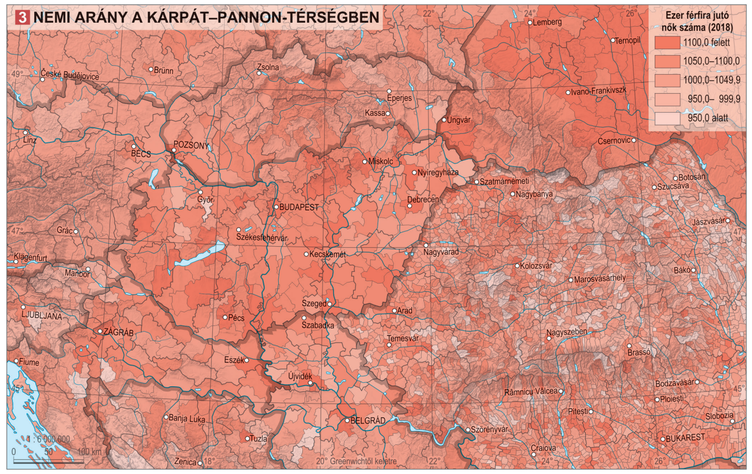

5 AZ ÖREGEDÉSI INDEX VÁLTOZÁSA A KÁRPÁT-MEDENCE ORSZÁGAIBAN (1950–2018)

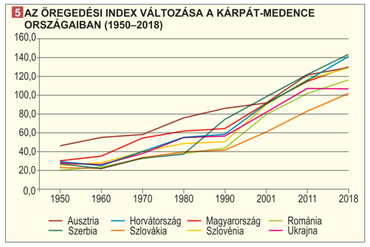

4 NEMI ARÁNY

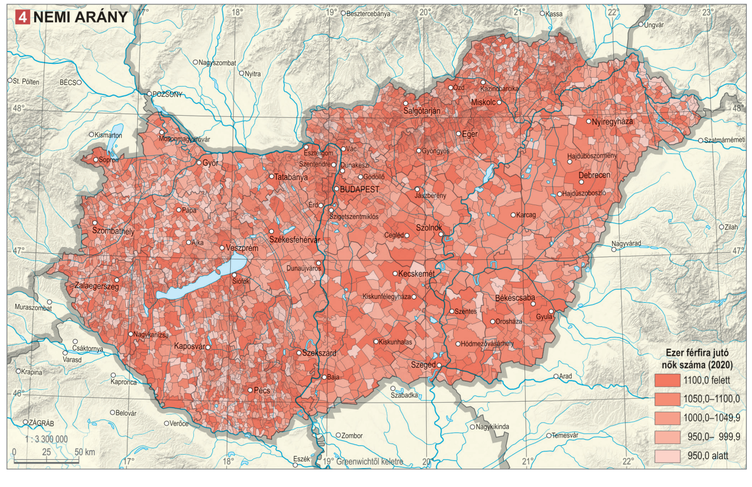

2 *Három generáció találkozása*

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

Átlagéletkor: *egy adott területen élő lakosság minden tagjának életkorából képezett számtani középérték.*
Medián életkor: *az az életkor, amely a vizsgált népességet pontosan két egyenlő csoportra osztja.*
Billeter index: *($(P_{0-14}-P_{50+})/P_{15-49})\times 100$, amelyben P az adott csoporthoz tartozó népesség száma. Az alsó indexben lévő számok pedig a még nem (0–14), a már nem (50+) és a termékeny korú (15–49 éves) népességet jelölik. Az index a generációk egymáshoz való arányáról és a népesség korösszetétel szerint várható fejlődési tendenciáiról ad képet. Minél magasabb az index értéke, annál fiatalabb a népesség. A mutató negatív értéke pedig azt jelzi, hogy az 50 évesek és idősebbek száma magasabb, mint a 15 évesnél fiatalabbaké.*
Eltartási (korfüggőségi) arányszám (ráta): *a nem munkaképes (improduktív) korúaknak a munkaképes (produktív) korú népességhez viszonyított arányát mutatja. Minthogy a nem munkaképes korú népesség két összetevőből (gyermekekből és idősekből) áll, megkülönböztethetjük a gyermekkorú (0–14 éves) és időskorú (65+ éves) népesség eltartási arányszámát: $(P_{0-14}/P_{15-64})\times 100$, illetve $(P_{65+}/P_{15-64})\times 100$.*
Öregedési index: *$(P_{65+}/P_{0-14})\times 100$, amely az időseknek a gyermekekhez viszonyított arányát fejezi ki, és az elöregedés folyamatát méri.*
Korfa: *a népesség nemenkénti koreloszlását ábrázoló szalagdiagram. A részletes korfa az elmúlt évtizedekre jellemző termékenységi, halandósági és vándorlási folyamatok együttes lenyomatának is tekinthető. A* ***piramis alakú korfa*** *a fiatal korösszetételű népesség sajátossága. A* ***harang alakú*** *stagnáló népességről tanúskodik, amelyet az idősebb emberek számának emelkedése jellemez. Az* ***urna*** *(hagyma) alakú korfa fogyó, alacsony gyermekszámú népességre utal.*
Ratkó-korszak: *Ratkó Anna (1903–1981) szövőnőről, kommunista szakszervezeti vezetőről, 1949–1953 között népjóléti, és egészségügyi miniszterről elnevezett népesedéspolitikai időszak (1950–1956). A terhességmegszakítás (abortusz) rendkívül szigorú tiltása és a gyermektelenségi adó bevezetése eredményeként az 1950-es évek első felében Magyarországon a születések száma különösen megnőtt. Az ekkor születetteket szokás Ratkó-gyerekeknek, az 1970-es évek első felében világra jötteket pedig Ratkó-unokáknak hívni.*

Különböző céllal végzett kutatásokban előfordult, illetve előfordul még a munkaképes (15–64), szülőképes (15–49 éves nők) és hadköteles korúak (18–50/60 éves férfiak) kategóriája is.

A korszerkezet tér- és időbeli kutatásához számos egyszerűbb és bonyolultabb adatot, mérőszámot, indexet, ábrázolási módot szokás alkalmazni, melyeket három csoportba sorolhatunk. Az elsőbe a legegyszerűbb, könnyen elérhető adatok, egykomponensű indexek tartoznak, például az egyes korcsoportokba tartozók arányának %-os kifejezése. A második csoportba a bonyolultabb, több összetevőből álló indexeket sorolhatjuk; ilyenek például az átlagéletkor, medián életkor, Billeter-index, eltartási (korfüggési) arányszám, öregedési index. A korszerkezet bemutatásának harmadik, vizuálisan leginkább látványos módja a népesség nemenkénti kormegoszlását ábrázoló, ún. korfa.

A korszerkezet torzulásának negatív következményeit röviden úgy jellemezhetjük, hogy az öregedő társadalmakban, így az európai országok túlnyomó többségében fokozatosan nő az időskorúak aránya és emiatt a munkaerőhiány is. Ennek következtében komoly teher nehezedik a nyugdíj-, az egészségügyi és a szociális intézményrendszerre, hiszen egyre nagyobb lesz a nyugdíjrendszer, az idősegészség-ügy, a szociális intézmények és az idősotthonok fenntartási költsége. Az elöregedés – a férfiak nagyobb mértékű halálozása miatt – jelentősen torzítja a nemi arányokat is, egyre nagyobb nőtöbbletet eredményez. Ezek a következmények rákényszerítik az elöregedő társadalmak kormányait a nyugdíj- és társadalombiztosítás átszervezésére, a munkajogi törvények, a pénzügyi szolgáltatások, a családpolitika felülvizsgálatára, esetenként a termékenység növelését célzó intézkedésekre.

A termékenység csökkenése és a várható életkor kitolódása miatt világszerte megfigyelhető a népesség – különböző mértékű – elöregedése. Ennek következményeként a gyermekkorúak aránya 1950 és 2020 között Földünkön 34,3%-ról 25,4%-ra zuhant, párhuzamosan az időskorúak arányának 5,1%-ról 9,3%-ra emelkedésével. Európa esetében ez alatt a hét évtized alatt a 0–14 évesek aránya 26,3%-ról 16,1%-ra csökkent, a 65 éveseké és idősebbeké pedig 8,4%-ról 19,1%-ra emelkedett. A Kárpát-medencében az elöregedés üteme 1910 és 2018 között hasonló volt az európaihoz: a gyermekek aránya 1910-ben 35,5%, 2018-ban 15,0%, az idősek aránya 1910-ben 5,0%, 2018-ban 17,5%. A gyermekkorúak eltartási arányszámának világátlaga jelenleg sokkal nagyobb (39), mint az időseké (14,3). Európában fordított a helyzet (gyermek 24,8, idős 29,5). Az elöregedésnek a világátlaghoz viszonyított, különösen nagy mértékét mutatják más demográfiai indikátorok is: medián életkor (2020-ban: világ 30,9, Európa 42,5), Billeter-index (2020-ban: világ 2,5, Európa –53,1), öregedési index (2020-ban: világ 36,7, Európa 119).

A *Kárpát-medence* területén 1910-ben a népességnek még csak 16,7%-a volt 50 év feletti és 35,5%-a 14 éves vagy fiatalabb, mely akkor 39,5-ös Billeter-indexet eredményezett, messze kedvezőbbet, mint 2018-ban (–46,3). Az 1910 és 2018 közötti időszakban a gyermekek eltartási terhe 59,9-ről 22,3-ra zuhant, míg az időseké 8,5-ről 25,9-re nőtt. Ennek megfelelően az öregedési index értékének rendkívüli növekedése (14,2-ről 116-ra) jól összegezte a hazánk népességének korszerkezetében az elmúlt több mint egy évszázad során lezajlott változásokat. A Kárpát-medence egyes országai, régiói között számottevő különbség figyelhető meg az elöregedés mértékét tekintve. A gyermekkorúak aránya legmagasabb, az időskorúaké pedig legalacsonyabb Kárpátalján (20%, illetve 11,8%) és Szlovákiában (15,7%, illetve 16%). Hozzájuk képest a Vajdaság, Magyarország és Pannon-Horvátország mutatói jóval kedvezőtlenebbek (14,4–14,8, illetve 19,2–19,7). A medián életkor térségünk országaiban az elmúlt hét évtizedben általában az európainak megfelelő mértékben nőtt, annyi eltéréssel, hogy a 20. század harmadik negyedében a vendégmunkás-beáramlás (pl. Ausztria), illetve a népesedéspolitikai beavatkozások, magasabb termékenység okán (pl. Románia, Magyarország, Szlovákia) az elöregedés mértéke még elmaradt az európai szinttől. E mutató értéke jelenleg a legfiatalosabb korösszetételű Szlovákiában és Ukrajnában a legalacsonyabb (2020-ban 41,2), míg Szlovéniában és Horvátországban a 44,5, illetve 44,3 éves életkor osztja két egyenlő részre a helyi népességet. Hasonló különbségeket tükröz az öregedési index 1950–2018 közötti változása is VI. 1. 5.. Az 1980-as évekig az idős- és gyermekkorú népesség arányát összevető mutató a legmagasabb értéket Ausztriában és Magyarországon érte el, s ezekhez az országokhoz az 1990-es években lezajlott délszláv háborúk következtében Szerbia, Horvátország és Szlovénia is felzárkózott.

Magyarország népességének korfája 1910-ben egyértelműen piramis alakú volt, de az 1920. évi népszámlálás már jól mutatta a születéseknek az első világháborúval összefüggő hiányát. Ez a hiány látszik még az 1949. évi korfán is, amelyen a 30–33 évesek száma szembetűnően alacsony VI. 1. 6.. Magyarországon is megfigyelhető, hogy az I. világháborúban tapasztaltakkal szemben a II. világháború alatt összességében alig csökkent a születések száma 1., s így a gyermekkorúak száma sem zsugorodott jelentősen. A 20. század második felében felgyorsult elöregedés és az 1950-es években lezajlott állami népesedéspolitikai beavatkozás (ún. Ratkó-korszak) hatásait tükrözi az 1990. évi korfa. Különösen feltűnő az 1950-es évek Ratkó-szülötteinek, illetve az ő, 1970-es években született gyermekeiknek a nagy létszáma. Az I. világháborús hiányok itt még látszanak a korfa tetején, a 70–73 évesek körében, de a 2020-as korfáról már eltűntek. A 2020-as korfa alakja egyértelműen egy fogyatkozó népesség lenyomata. A népesség-előreszámítás adatai szerint 2070-re a magyarországi népesség korfája – a fogyó, különösen elöregedő, alacsony gyermekszámú népességre jellemzően – urna alakú lesz.

A fentiekben említett demográfiai mutatók elmúlt évszázadbéli változása Magyarország mai területén meglehetősen hasonlít a Kárpát-medence egész népességének átlagához. 1910 és 2019 között a gyermekkorúak aránya 34,8%-ról 14,6%-ra zuhant, ami a gyermekkorúak eltartási (korfüggőségi) arányszámát ez idő alatt 57,7-ről 22-re csökkentette VI. 1. 7.. Ugyanakkor az időskorúak aránya 5%-ról 19,4%-ra, az idősek eltartási arányszáma 8,3-ról 29,3-re nőtt. A KSH Népességtudományi Kutatóintézetének 2018-ra végzett előre-

6 KORSZERKEZET (1949, 1990, 2020, 2070)

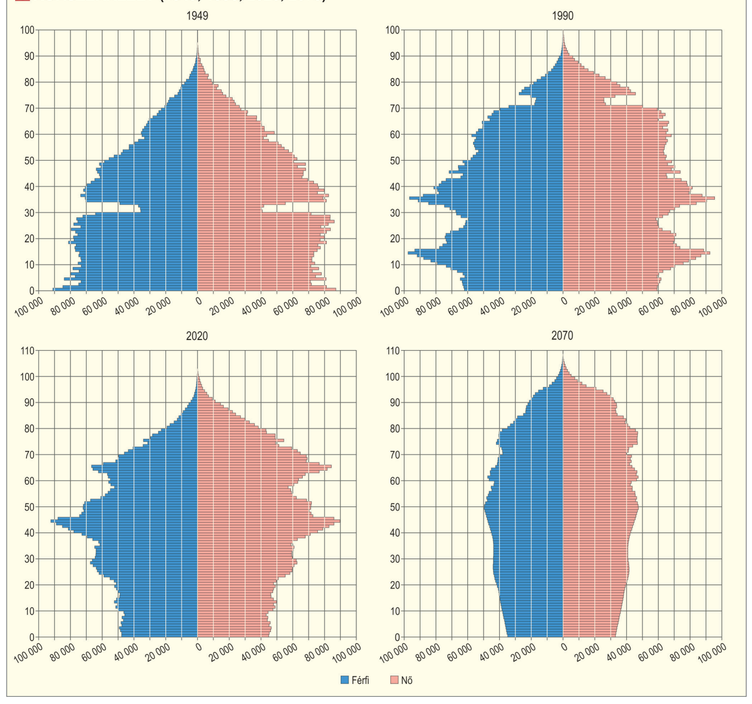

7 ELTARTOTTSÁGI RÁTÁK, ÖREGEDÉSI INDEX (1910–2020)

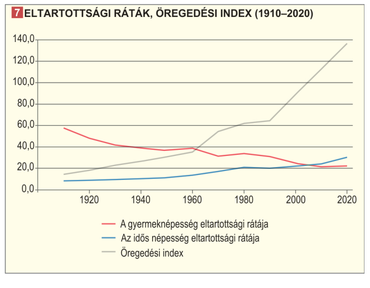

8 0–14 ÉVESEK A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

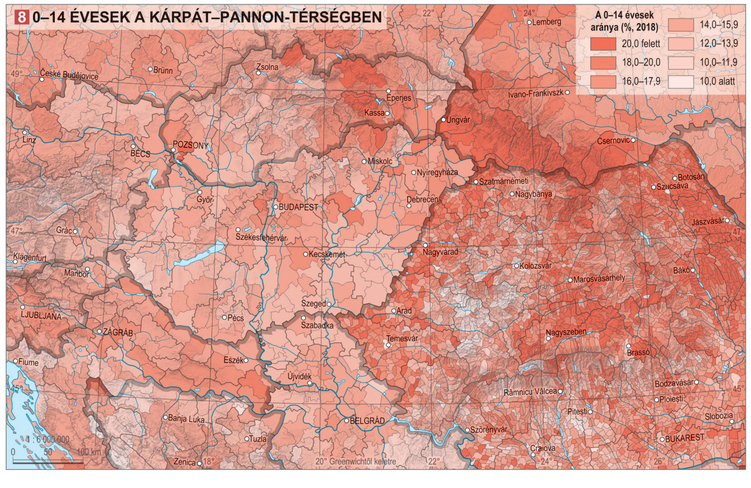

9 0–14 ÉVESEK

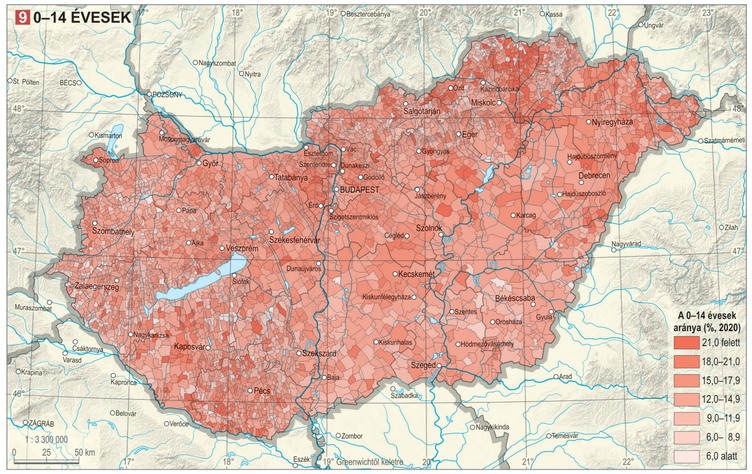

10 65 ÉVESEK ÉS IDŐSEBBEK A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

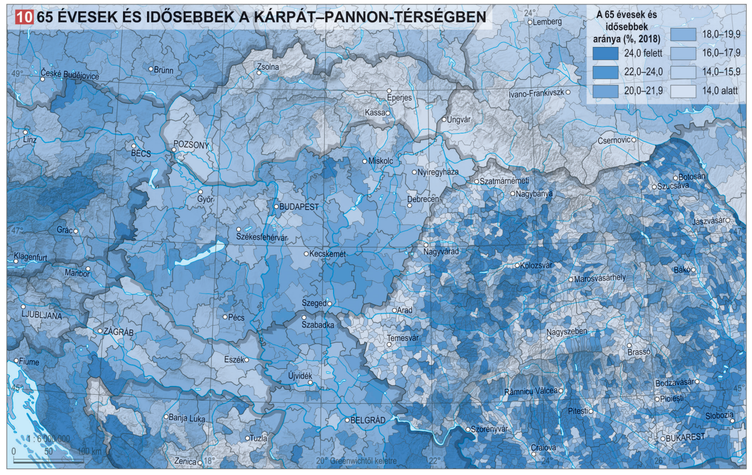

11 MEDIÁN ÉLETKOR A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

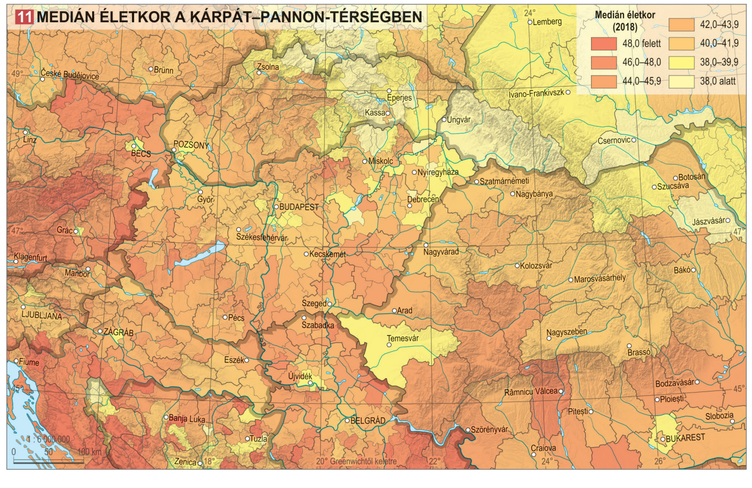

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

3 *A jövő reménységei, a gyermekek*

számítása szerint míg 2011-ben négy munkaképes korú tartott el egy időskorút, addig 2070-ben már két munkaképes korú fog eltartani egy idős polgárt. A gyermekkorúak eltartási rátája az előreszámítás szerint nem fog lényegesen változni, a gyermekkorúak száma körülbelül negyede lesz a középső (felnőtt, aktív) korcsoporténak. Mivel a Ratkó-korszak népesebb csoportja most hagyja el a középső korosztályt, gyermekeik pedig 30 év múlva érik el a nyugdíjkorhatárt, ez jelentős arányváltozással fog járni, és így a következő 50-60 évben a demográfiai öregedés újabb hulláma éri el Magyarországot. A nagy korcsoportokat termékenységi alapon vizsgáló Billeter-index is hasonló korszerkezeti változásokat jelez: értéke 1910 és 2019 között 37,6-ról -52,4-re csökkent. E mutató értéke 2001 óta a negatív tartományban van, ami azt jelenti, hogy a termékeny kornál idősebbek száma nagyobb, mint a termékeny kor előtt állóké. Az ország mai területén a népesség átlagéletkora ez idő alatt 27,2-ről 42,8 évre nőtt, a gyer-

4 *Az ezredforduló óta Magyarországon több az idős, mint a gyermekkorú*

mekek és idősek arányát egymáshoz viszonyító öregedési index értéke pedig 14,4-ről – a Kárpát-medence átlagát (116) is meghaladva – 133-ra ugrott.

A népesség korösszetétele a *Kárpát-medencé*ben is jellegzetes területi mintázatot mutat. A *gyermekkorúak* (0–14 évesek, 3) *aránya* és eltartási (korfüggőségi) rátája, illetve a nyers élveszületési arányszám nagyjából hasonló térbeli elrendeződésű VI. 1. 8 5 . A tartósan magas termékenységű, átlag feletti gyermekáldással rendelkező területeken természetszerűen magas a 0–14 éves népesség aránya és az ezzel járó anyagi teher. Ilyen területeket találunk történelmi örökségként a Kárpátok északi, északkeleti (Árvától Máramarosig húzódó), szlovák-, ruszin-, románlakta területein, a horvátországi Muraközben, Kelet-Szlavóniában, valamint a viszonylag szerényebb képzettségű, számottevő roma népesség által lakott vidékeken (pl. Kelet-Szlovákia, Északkelet-Magyarország, Közép-Tisza-vidék, Erdélyi-medence és Partium). A gyerekkorúak aránya hasonlóan magas az ún. szuburbanizációs kiköltözések eredményeként egyes nagyvárosok (pl. Budapest, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Újvidék, Zágráb) környékén is. *Magyarország* mai területén a gyermekkorúak aránya az országos átlagot (14,6%) kétszeresen meghaladva 30% fölötti 24, jórészt roma többségű településen. Ugyanakkor hét faluban nem él gyermek, 43-ban pedig arányuk még az 5%-ot sem éri el. A 0–14 évesek aránya átlag fölötti a települési bontású térkép szerint VI. 1. 9. a halmozottan hátrányos helyzetű, alacsony képzettségű cigány népesség által nagy arányban lakott területeken (pl. Észak-Nógrád, Ózd, Putnok

12 65 ÉVESEK ÉS IDŐSEBBEK

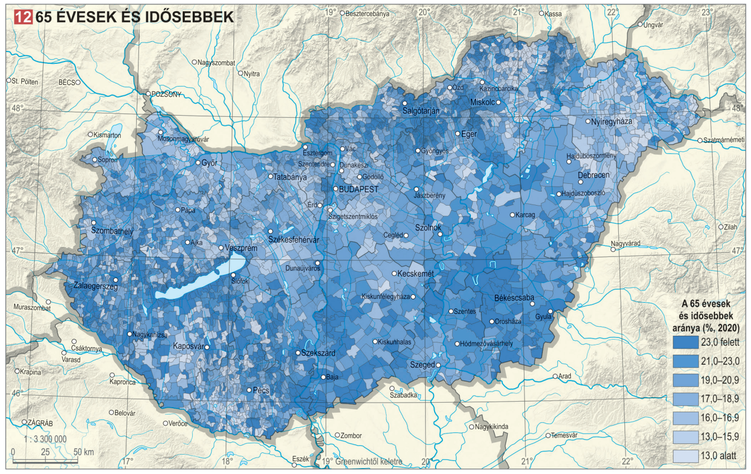

13 15–64 ÉVESEK A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

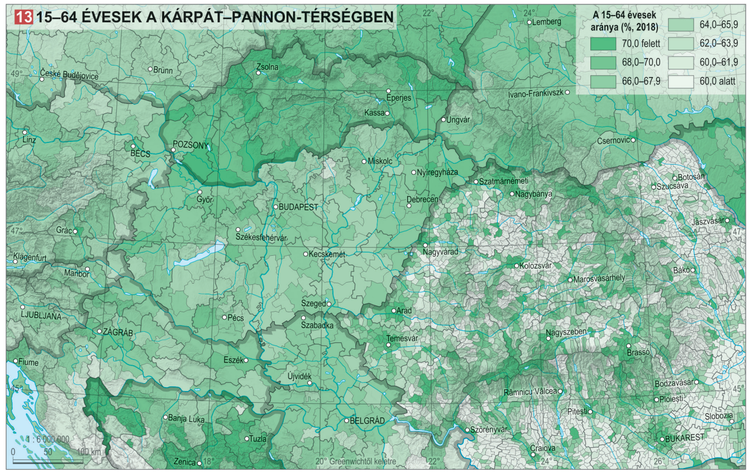

14 15–64 ÉVESEK

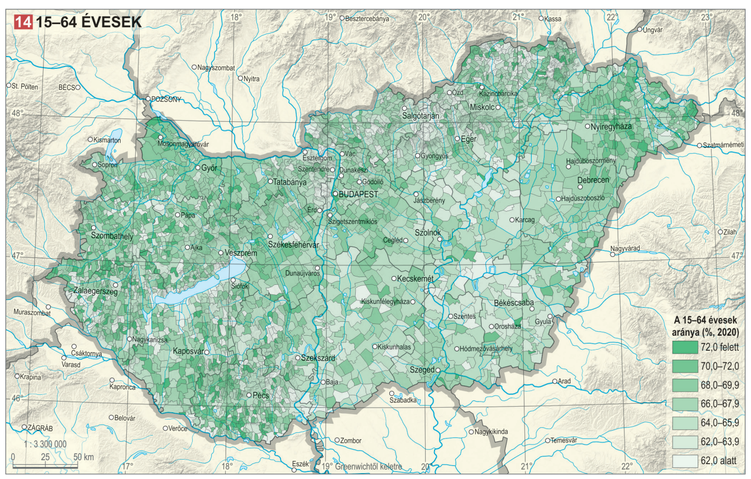

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

5 *A 15–64 év közöttiek egy évszázada a népesség kétharmadát jelentik*

vidéke, Cserehát, Bodrogköz, Rétköz, Szatmár, Közép-Tisza-vidék, Délnyugat-Dunántúl), Budapest agglomerációjában és a megyeszékhelyek környékén.

Az *idős* (65 éves és öregebb, 4) *népesség aránya* és eltartási terhe, valamint a lakosságot két egyenlő részre osztó *medián életkor* is szinte azonos területi képet mutat VI. 1. 10. VI. 1. 11. . E mutatók értéke különösen magas a fiatalok elvándorlása miatt kiváltképp sújtott belső perifériákon, határvidékeken (pl. Őrvidék, Muravidék, Dinári-hegyvidék, Dunántúli-dombvidék, Palócföld, Körös–Maros köze, Dél- és Kelet-Bánság, Erdélyi-szigethegység, Szamoshát). *Magyarországon* az idősek aránya 26 faluban haladja meg az országos átlag (2018: 18,9%) dupláját, viszont 20 fiatalos korösszetételű településen 5% alatt marad. A települési részletességű térképen VI. 1. 12. kirajzolódnak azok a perifériákus fekvésű, elvándorlás sújtotta területek, ahol a 65 évesek és idősebbek aránya átlag fölötti: félreeső fekvésű, romák által kevésbé lakott falvak az Északi-középhegységben, a Körös–Maros közén, a Duna–Tisza köze déli részén, Baranya, Tolna és Somogy közös határvidékein és Délnyugat-Zalában. Ezeken kívül az időskori migráció kedvelt célterületein is az átlagnál jóval magasabb az idősek aránya (pl. Balaton környéke, Budapest hegyvidéki villanegyedei: I., II., XII. kerület).

A *15–64 éves* (fiatal és felnőtt, aktív) korú népesség 5 aránya a fentiekkel összhangban a kevésbé fiatalos korösszetételű és nem különösebben elöregedett vidékeken, valamint általában az elmúlt évtizedek migrációs célterületein, urbanizációs magterületein, vagyis a nagyvárosokban, megyeszékhelyeken és környékükön magas VI. 1. 13. VI. 1. 14. .

Az öregedési index értékei jobbára ott a legalacsonyabbak, ahol a 0–14 éves korúak aránya és a születési arányszám a legmagasabb VI. 1. 15. VI. 1. 8. 5 . Ilyen területeket találunk Szlovákia keleti felében (Árva, Szepes, Sáros, Abaúj, Dél-Gömör), Pozsony és Budapest agglomerációjában, Magyarország északkeleti perifériáin, a Közép-Tisza-vidéken, Dél-Erdélyben, a bánsági és partiumi nagyvárosok (pl. Temesvár, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti) környékén, Beszterce-Naszód megye északi részén. A legnagyobb fokú elöregedést ezen index magas értéke (az idős népesség különösen nagy arányához hasonlóan) Szlovákia egyes északnyugati, hegyvidéki részein, az ausztriai Őrvidéken, Budapesten, a Palócföldön, országunk dél-alföldi, perifériákus fekvésű területein, továbbá a Dunántúl délnyugati felében jelzi VI. 1. 16. . *Magyarországon* 790 olyan település található, ahol a gyermekkorúak száma még meghaladja az idősekét, tehát az öregedési index értéke 100 alatti. Ugyanakkor 263 faluban olyan súlyos az elöregedés mértéke, hogy e mutató az országos átlag (133) dupláját is meghaladja.

A termékeny korosztályba tartozókat az ennél fiatalabbak, valamint idősebbek számának különbségéhez viszonyító *Billeter-index* értéke Magyarország minden járásában negatív előjelű, ami azt jelenti, hogy a már termékeny korukon túl lévők száma mindenütt meghaladja azokét, akik még termékeny koruk előtt állnak. A legkedvezőbb értékek az északkeleti, jelentős részben romák által lakott abaúji, zempléni, szabolcsi (pl. Encsi, Szikszói, Nyírbátori, Baktalórántházai, Kemecsei) járásokban, valamint a fővárosi agglomeráció egyes (pl. Szigetszentmiklósi, Dunakeszi, Budakeszi, Vecsési, Gödöllői, Gyáli) járásaiban jelennek meg VI. 1. 17. .

15 ÖREGEDÉSI INDEX A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

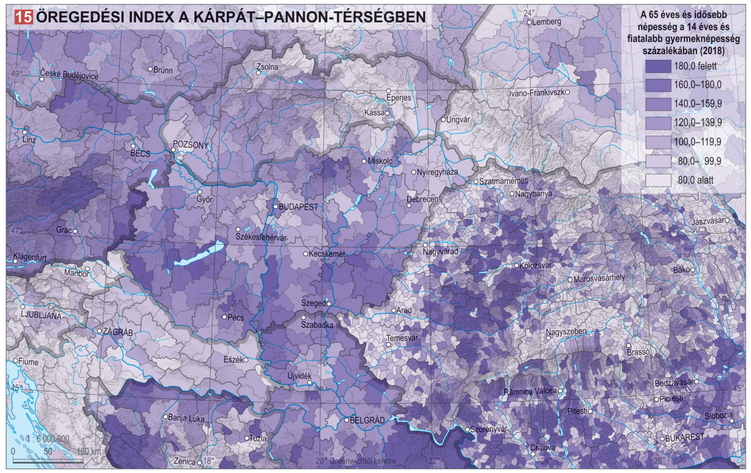

16 ÖREGEDÉSI INDEX

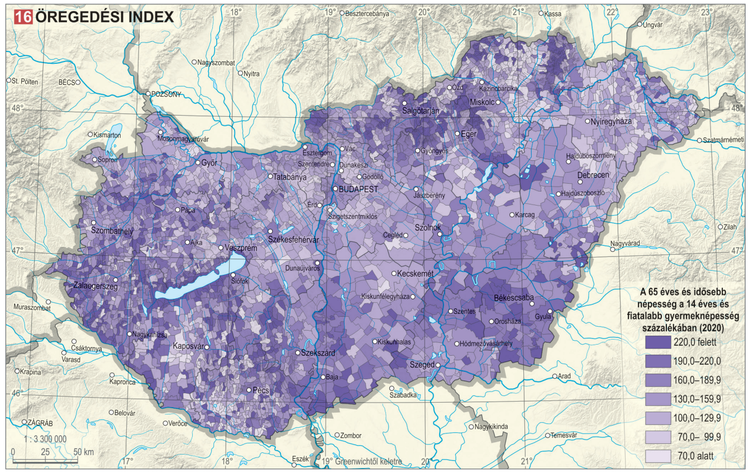

17 FŐBB KORCSOPORTOK ÉS A BILLETER-INDEX

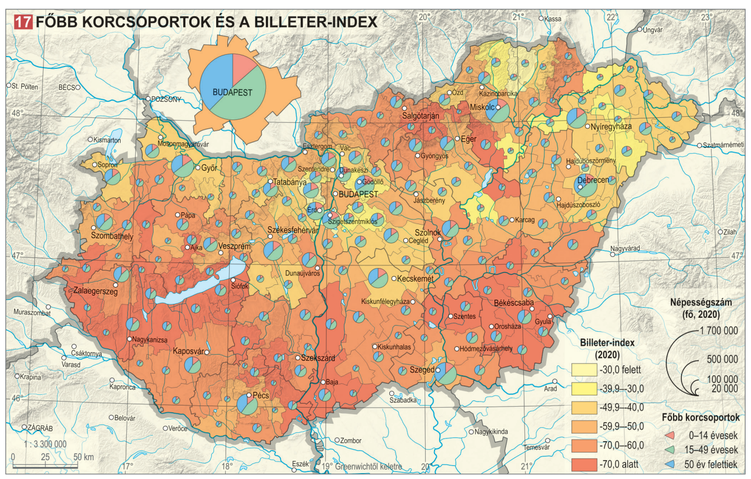

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

CSALÁDI ÁLLAPOT ÉS HÁZTARTÁS

Szabó Laura, Kocsis Károly, Branyiczkiné Géczy Gabriella, Makay Zsuzsanna, Monostori Judit

A család az egyéni cselekvést, az életpálya egészét végigkövető elsődleges közösség, mindennapi életünk, a társadalmi reprodukció alapvető intézménye 1. Nem véletlen tehát, hogy a család és a családformálódás meghatározó folyamatai és eseményei – házasságkötés, válás, összeköltözés, özvegyülés – számos diszciplína, a népességtudomány, szociológia, jog, közgazdaságtan, politológia érdeklődésének tárgyát képezik. A népesség családi állapot, családszerkezet szerinti összetétele és annak változása egyszerre utal mindennapi életünk kereteinek átalakulására és a népességreprodukció folyamataiban végbemenő változásokra. A népesség családi állapot szerinti összetétele a 20. század első háromnegyedében jól mutatta a családi viszonyokban bekövetkezett főbb tendenciákat. Az 1970-es évek közepétől azonban az élettársi kapcsolatok és az egyszülős családok elterjedése miatt egyre kevésbé lehet a nők, férfiak és gyereikek valós párkapcsolati, tényleges együttélési primer körülményeit kizárólagosan a családi állapot szerinti megoszlás alapján értelmezni.

1 *A család a társadalom alapsejtje*

A 20. század: a házasság virágkora, majd népszerűségének csökkenése és az egyszemélyes háztartások térnyerése

Az 1970-es évek végéig, az 1980-as évek elejéig szinte mindenki meg akart és többnyire meg is tudott házasodni. A nőtlenek és hajadonok házasságkötési hajlandósága addig töretlenül nőtt, majd magas szinten stabilizálódott. Ennek megfelelően a házas családi állapotúak részaránya 1960-ig a 15 éves és idősebb népesség körében kétharmadra nőtt, és két évtizeden keresztül ezen a magas szinten maradt VI. 2. 1.. A valaha házasságot kötött nők aránya 1980-ban ért csúcsára, a 85%-ot is meghaladta. Azután a házasságban élők aránya – főképpen az élettársi kapcsolatban élők számának gyarapodása, majd pedig a szülői házból történő egyre későbbi elköltözés miatt – egyértelmű és gyors csökkenésnek indult.

A házasság „univerzális mivoltának” megkérdőjelezése azonban már korábban, a válások számának növekedésével és az újraházasodás ritkábbá válásával megkezdődött. Bár válások már a 20. század elején is előfordultak, és számuk a háborúkat követően általában megemelkedett, fokozódó elterjedésük az extenzív iparosodáshoz, a munkaerő városokba áramlásának, a nők munkavállalásának növekedéséhez köthető. Az újraházasodás a század elején többnyire az özvegyülést követte, és az 1960-as évekig az elváltak újraházasodása is igen gyakori volt, ám utána ritkult. Az elváltak ugyanis már nem kerestek új köteléket, hanem többnyire házasság nélkül éltek együtt. Az élettársi kapcsolat tehát mint házasságot követő párkapcsolat indult terjedésnek. Az 1980-as évek végétől azonban egyre többen kezdték az együttélést élettársi kapcsolatban. Ezek a viszonyok is tartósak, gyakran alakulnak házasággá, ám mégis törékenyebbek annál, így összességében a párkapcsolatok instabilitásának növekedéséről beszélhetünk.

A család- és háztartásszerkezeti változások a fenti folyamatokon túl az életkilátások megváltozásával is összefüggnek. Egyrészt a foglalkoztatás bővülése és a jólét növekedése megteremti annak lehetőségét, hogy a fiatalabbak külön költözve alapítsanak családot. Másrészt a várható élettartam növekedése növeli azok arányát, akik megélik minden gyermekük elköltözését, később pedig özvegyként maradnak egyedül. A 20. század tehát sokféle okból az egyszemélyes háztartások számának növekedését hozta. A párkapcsolatok növekvő instabilitása miatt – válások, élettársi kapcsolatok felbomlása – egyre több gyermek tapasztalja meg hosszabb-rövidebb ideig az egyszülős családi helyzetet.

2 A NŐK ELSŐ TELJES HÁZASSÁGKÖTÉSI ARÁNYSZÁMA ÉS A TELJES VÁLÁSI ARÁNYSZÁM (1970–2019)

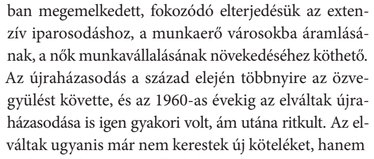

1 A 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB NÉPESSÉG CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINTI SZÁMA ÉS MEGOSZLÁSA (1910–2020)

Év	Nőtlenek, hajadonok	Házasok	Özvegyek	Elváltak	Összesen	Nőtlenek, hajadonok	Házasok	Özvegyek	Elváltak
	száma					aránya (%)			
1910	1 430 782	3 067 101	449 927	18 818	4 966 628	28,8	61,8	9,1	0,4
1920	1 710 202	3 239 457	561 753	29 154	5 540 566	30,9	58,5	10,1	0,5
1930	1 895 443	3 738 476	601 885	57 060	6 292 864	30,1	59,4	9,6	0,9
1941	1 963 548	4 195 034	660 386	76 705	6 895 673	28,5	60,8	9,6	1,1
1949	1 825 967	4 264 765	736 423	87 554	6 914 709	26,4	61,7	10,7	1,3
1960	1 507 418	5 037 514	737 145	149 514	7 431 591	20,3	67,8	9,9	2,0
1970	1 692 100	5 432 347	773 517	247 628	8 145 592	20,8	66,7	9,5	3,0
1980	1 478 789	5 637 611	856 420	395 470	8 368 290	17,7	67,4	10,2	4,7
1990	1 671 462	5 041 676	923 920	607 216	8 244 274	20,3	61,2	11,2	7,4
2001	2 306 929	4 459 438	989 407	752 527	8 508 301	27,1	52,4	11,6	8,8
2011	2 809 413	3 837 264	953 029	928 806	8 528 512	32,9	45,0	11,2	10,9
2020	2 924 325	3 528 877	875 599	1 019 389	8 348 190	35,0	42,3	10,5	12,2

Házasságkötések és válások a közelmúltban és ma

A házasságkötési és válási hajlandóság alakulásáról a legpontosabb képet a *teljes első házasságkötési arányszám* (TEHA) és a *teljes válási arányszám* (TVA) segítségével kaphatjuk. Ezek leegyszerűsítve azt mutatják meg: hogyan alakul annak az esélye, hogy valaha összeházasodunk, illetve mi az esélye annak, hogy házasságunk válással fog felbomlani. A TEHA Magyarországon az 1980-as évektől fogva egészen 2010-ig erőteljesen csökkent, vagyis mérséklődött annak a valószínűsége, hogy egy nő élete folyamán házasságot köt. 2010-re ez az arányszám minimumértékére csökkent VI. 2. 2., majd a házasodási kedv növekedésével emelkedésnek indult, és értéke (száz nőre számítva) 2016 óta 60 fölött van 2. 2008-ig nőtt a válások valószínűsége, ekkor a teljes válási arányszám (száz házasságra vetítve) 46 volt, vagyis a házasságok csaknem felének felbomlására lehetett számítani. 2011 óta e téren számottevő csökkenés figyelhető meg.

A házasodási kedv csökkenése és a válások számának növekedése által a házasodási szokásokban gerjesztett negatív tendenciákat tovább fokozta az *újraházasodások* számának csökkenése is. A régmúltban inkább csak az özvegyek házasodtak újra, ugyanis a kedvezőtlen halandósági viszonyok miatt viszonylag hamar megözvegyült a népesség egy része. A II. világháború után ez már ritkább volt, az 1950-es évektől a válások számának növekedése miatt inkább az elváltak újraházasodása vált jellemzővé. Az 1960-as évek első felében az elvált férfiak háromnegyede, míg az elvált nőknek több mint kétharmada remélhette, hogy válását követően 20 éven belül újraházasodik. Az 1970-es években azonban már megmutatkoztak az újabb házasságkötéstől való tartózkodásnak az első jelei, elsősorban az elvált férfiak körében. Az újraházasodás ritkábbá válásának fő oka az élettársi kapcsolatok terjedése volt.

A házasságkötést jellemző átlagos életkorban is lényeges változások következtek be. 2018-ban a *nők átlagos életkora az első házasságkötéskor* 30,1 év volt, míg a férfiaké 32,8 év. 25 évvel korábban azonban ezek az értékek még közel 8 évvel alacsonyabbak voltak, hiszen 1993-ban a nők első házasságukat átlagosan 22,2 évesen, míg a férfiak 24,9 évesen kötötték. A két időpont között évről évre 3,5-4 hónappal emelkedett a házasodási életkor, s így erősen átalakult a házasságra lépők korszerkezete. Több mint két évtizedes gyors növekedés után az átlagos életkor az első házasságkötéskor 2014 és 2017 között lényegében stagnált, majd 2017-től ismét megfigyelhető volt némi emelkedés.

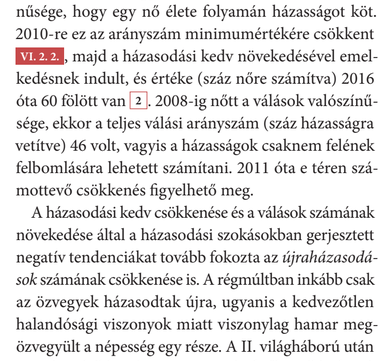

2 *Az elmúlt évtizedben Magyarországon a házasságkötések száma csaknem megduplázódott*

*A **nők teljes első házasságkötési arányszáma** (TEHA) azt mutatja meg, hogy a 15 éves kor fölöttiek hányad része kötne házasságot 49 éves koráig abban az esetben, ha a jövőben ez a generáció ugyanolyan gyakorisággal házasodna az egyes életkorokban, mint ahányan a vizsgált naptári évben tették a megfelelő életkorúak.*

*A **teljes válási arányszám** (TVA) azt mutatja meg, hogy a megfigyelt időszakban (általában egy év alatt) kötött házasságokra átlagosan hány válás jutna, ha az adott naptári évben a házasságkötés óta eltelt idő szerint számított válási arányszámok változatlanok maradnának.*

Új típusú párkapcsolati helyzetek térnyerése

Magyarországon az élettársi kapcsolatok először a volt házasok, azaz az özvegyek és elváltak körében terjedtek el. 1984-ben például az élettársi kapcsolatban élő nők 60%-a volt valaha házas és lett elvált. Az 1980-as évek végén az élettársi kapcsolatok újabb tendenciái jelentek meg: feltűnően megnőtt az élettársi kapcsolatban élők aránya a fiatalabbak között. Az élettársi kapcsolatok egyik típusa első párkapcsolatot jelent, a másik pedig a házasság megszűnését követi. A házasság „előszobájaként” vagy alternatívájaként megjelenő élettársi kapcsolat mint első párkapcsolat csak az 1980-as évek második felében, közvetlenül a rendszerváltást megelőzően jelent meg, ám hamarosan általános népszerűségre tett szert. Számos volt szocialista országban is Magyarországhoz hasonlóan terjedt el. 1990 és 2016 között az élettársi kapcsolattal rendelkezők részaránya a fiatal felnőttek és a fiatal középkorúak között megsokszorozódott VI. 2. 3.. Ma az első párkapcsolatok kilenc tizede élettársi kapcsolatként indul, és csak egy tizede olyan, hogy az érintettek a házasságkötéssel egy időben költöztek össze. Az első élettársi kapcsolatok jobbára átmeneti jellegűek, de vannak tartós, a házasság alternatívájaként értelmezhetők is. Az átmenetiségükre utal, hogy ez az élethelyzet a 25–34 évesek között, illetve a 35–44 évesek között a legelterjedtebb. Míg az 1990-es években az élettársi kapcsolatok térnyerése volt a meghatározó, addig az ezredforduló után az *egyedülállók, a tartós párkapcsolattal* nem rendelkezők arányának növekedése a legjellemzőbb tendencia. Ez az élethelyzet bármely életkorban előfordulhat; vannak az egyedülállók között olyanok, akiknek sohasem volt tartós kapcsolata, míg mások elváltak vagy megözvegyültek. Egy részük nem is tekinthető a szó szoros értelmében egyedülállónak, hiszen lehet olyan tartós partnerük, akivel nem élnek együtt. Ők alkotják *a látogató párkapcsolatban élők* csoportját. Ez a fajta különélés lehet önként vagy kényszerből vállalt, és lehet ideiglenes, de tartós is. Hátterében számos ok rejlik: a fiatalok nagyobb arányban tanulnak a felsőoktatásban, későbbi életkorban fejezik be tanulmányaikat, később helyezkednek el a munkaerőpiacon, és mindezzel összefüggésben idősebb korban költöznek el a szülői házból. A médiában gyakran ábrázolt, de valójában kis létszámú csoport a „szinglike”, akik tudatosan választották a családi kötöttségektől mentes életformát.

3 ÉLETTÁRSI KAPCSOLATOT FENNTARTÓK ARÁNYA A 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB NÉPESSÉGBEN (%, 1990–2016)

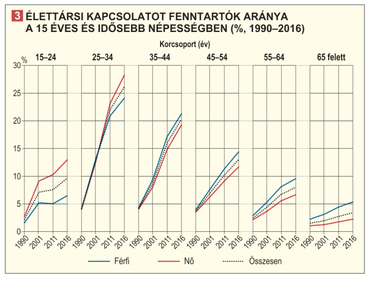

4 CSALÁDI ÁLLAPOT NEM ÉS ÉLETKOR SZERINT (1980, 2020)

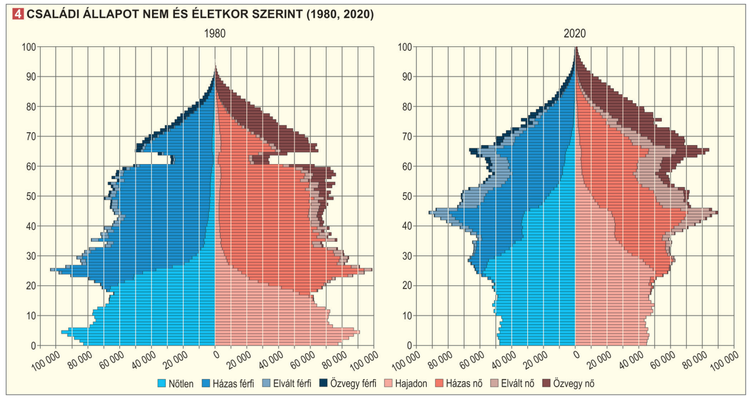

***Nőtlen/hajadon** az, aki még nem kötött házasságot; **házas,** aki házasságot kötött és házasságát jogerős bírói ítélet nem bontotta fel, függetlenül attól, hogy házastársával együtt él-e. **Özvegy** az, aki házastársának halála után nem kötött újabb házasságot, és **elvált** az a személy, akinek házasságát jogerőre emelkedett bírói ítélet bontotta fel, s újabb házasságot nem kötött. Az **élettársi kapcsolatban élők** családi állapotának meghatározása ugyancsak a jogi helyzet alapján történik. 2009. július 1-jétől a családi állapot új kategóriával bővült, a bejegyzett élettárssal (aki anyakönyvvezető előtt létesített párjával élettársi kapcsolatot).*

A népesség családi állapotát nemek és életkor szerint bemutató 1980. és 2020. évi korfák összehasonlításával számos tanulsággal szolgál VI. 2. 4.. Egyrészt láthatjuk, hogy mindkét időpontban a házasok vannak többségben. Az is látszik, hogy a vizsgált időszakban a házas férfiak aránya jobban csökkent, mint a házas nőké. Szembetűnő a nőtlenek, hajadonok térnyerése is: míg 1980-ban 25 éves kortól nagyon csökken a számuk és arányuk, addig 2020-ban még a 40 évesek között is komoly részarányt képviselnek. Szembetűnő változás az is, hogy 2020-ban a férfiak közül idősebb korukban is többen nőtlenek, mint 1980-ban, a nők ritkábban maradnak hajadonok. Az özvegyek száma alig változott, az elváltaké annál inkább: számuk 2020-ban mindkét nem körében jóval nagyobb, mint 1980-ban.

5 A NÉPESSÉG CSALÁDI ÁLLAPOTA A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

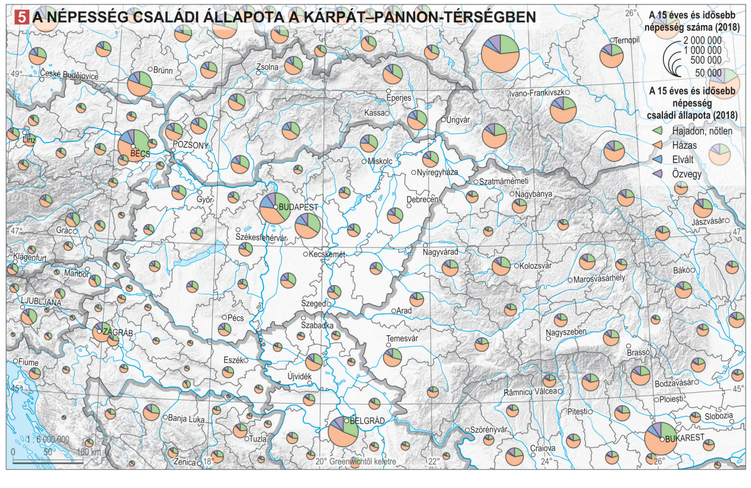

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

Részletesebb elemzésekből tudjuk, hogy az elvált férfiak nagyobb eséllyel találnak új partnert, mint a nők, ám a nőknek több mint a fele záros határidőn belül szintén új partnerrel él együtt.

A házasodási szokások térbeli különbségei

John Hajnal, magyar származású angol demográfus az európai népesség házasodási szokásait vizsgálva egy vonallal szelte ketté Európa térképét (1965). Véleménye szerint ez a *Hajnal-vonal* Trieszt és Szentpétervár között húzódik, s tőle nyugatra és keletre egymástól eltérőek a házasodási magatartások. Hajnal a késői életkorban kötött (első) házassággal és az életük folyamán házasságot soha nem kötők magas arányával jellemezte a nyugat-európai mintát. A Hajnal-vonaltól keletre viszont a fiatal korban és magas arányban kötött első házasságok voltak jellemzők, ami a hajadonok, nőtlenek alacsony arányával párosult. Magyarország a Hajnal-vonal keleti oldalának peremén, mintegy közbülső helyen fekszik, és hosszú időn keresztül a nyugat-európai országokhoz képest fiatalabb életkorban történő családalapítás és a házasságra lépők magasabb aránya jellemezte. A vonaltól keletre fekvő területek nagy részén ez a magatartás még határozottabb volt. A történetileg így kialakult kép azonban a nyugat-európai házasodási, párkapcsolati minták elmúlt évtizedekben tapasztalható elterjedésével jelentős változáson ment keresztül, átrajzolva ezzel Európa térképét. Mindezt jól szemléltetik a Kárpát–Pannon-térség népességét családi állapot szerint ábrázoló térképek is. A családi állapotot leíró kategóriák közül szembetűnő a Kárpát-medencében a *házasok* túlsúlya. Kevés kivételtől eltekintve mindenütt a házasok aránya a legmagasabb, 40 és 63% között változik VI. 2. 5. . A házasok az abszolút (50% fölötti) többséget csak Magyarországon és Szlovákia nagy részén nem érik el; itt ugyanis különösen magas a nőtlenek, hajadonok aránya. Az elváltak és özvegyek szórása nem mutat akkora változatosságot, mint a házasoké, illetve a hajadonoké, nőtleneké. Arányuk a Kárpát-medencében átlagosan 7, illetve 11%. Összességében megállapítható, hogy a népesség családi állapot szerinti összetétele függ egyrészt a különböző párkapcsolati formák helyi, történelmi gyökerű elfogadottságától, másrészt a lakosság korösszetételétől is. A fiatalos korösszetételű népesség körében természetszerűen nagyobb a nőtlenek és hajadonok aránya, az előregedett lakosság esetében az özvegyeké, az urbanizált térségekben, városokban pedig számottevőbb az elváltaké.

A népesség családi állapot szerinti összetételére különösen a múltban, de jelenleg is nagy hatást gyakorló *házasságkötési szokások* területileg jelentősen eltérnek. A nők első házasságkötési aránya különösen magas Magyarország északi, északkeleti perifériáin, a Közép-Tisza-vidéken és egyes dél-dunántúli részeken VI. 2. 6. . Ugyanitt a legalacsonyabb a házasodók átlagos életkora VI. 2. 7. . Ezek a területek egybeesnek a különösen hátrányos helyzetű, alacsony iskolai végzettségű, szerény jövedelemmel rendelkező, sok esetben roma népesség koncentrációjával. Alacsony a nők első házasságkötési arányszáma, és a házasságkötésekre is idősebb korban kerül sor az ország legfejlettebb, központi fekvésű és nyugati területein. Budapesten (főként a jobb módú budai kerületekben) 2017-ben a nők átlagosan 32 évesen, míg a férfiak 34,1 évesen – tehát igen későn – kötöttek először házasságot.

A *Kárpát-medence* területén a népesség többsége házasságban él VI. 2. 8. . A *házasok aránya* a szomszédos horvát, szerb, román és ukrán területekéhez képest különösen alacsony Magyarországon és Szlovákia túlnyomó részében. Szlovákián belül a házasságban élők aránya a leginkább vallásos északi, északkeleti perifériákon VI. 4. 6. , valamint – a házasságban élő, gyermekes családok nagyarányú kiköltözése miatt – Pozsony agglomerációs övezetében viszonylag magas. Erdély a házasok általában magas arányával tűnik ki, viszont itt is vannak jelentős területek, ahol az arányuk elmarad az átlagtól. Ilyen pl. Szeben, Brassó, Hargita és Maros megye határvidéke (a hajdani Szászföld és Udvarhelyszék peremvidékei), ahol a fiatalos korösszetételű roma népesség (és ebből eredően a nőtlenek, hajadonok) aránya különösen magas VI. 3. 9. . A velük együtt élő, elöregedett román, magyar lakosság körében viszont az idős özvegyek jelentős száma állhat a jelenség hátterében. Hasonló okok miatt találunk Magyarországon is olyan területeket (pl. Észak-Nógrád, Ózd–Putnok vidéke, Abaúj, Bodrogköz, Közép-Tisza-vidék, Somogy és Baranya délnyugati részei), ahol – még a magyarországi átlaghoz képest is – különösen alacsony a házasok aránya. Ugyanakkor országunkban is vannak olyan vidékek, ahol a házasságban élők aránya feltűnően magas, aminek a helybeli népesség nagyobb fokú vallási kötődése VI. 4. 7. , a házasság intézményének nagyobb társadalmi megbecsülése lehet az oka. Ilyenek például: Északnyugat-Dunántúl, a Balaton környéke, a korábban jobbára német (sváb) lakosságú Kelet-Baranya, Dél-Tolna, a Kalocsa környéki Duna mente és a Nógrádtól Szatmárig húzódó északi, északkeleti perifériák VI. 2. 9. .

7 ÁTLAGOS ÉLETKOR AZ ELSŐ HÁZASSÁGKÖTÉSKOR

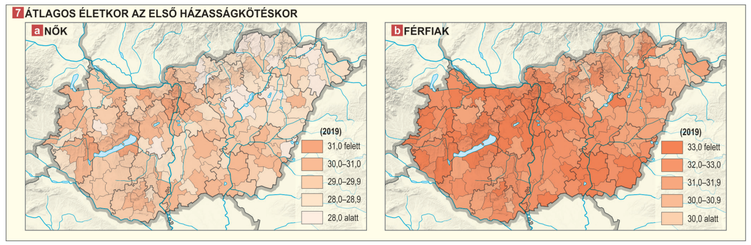

8 HÁZASOK A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

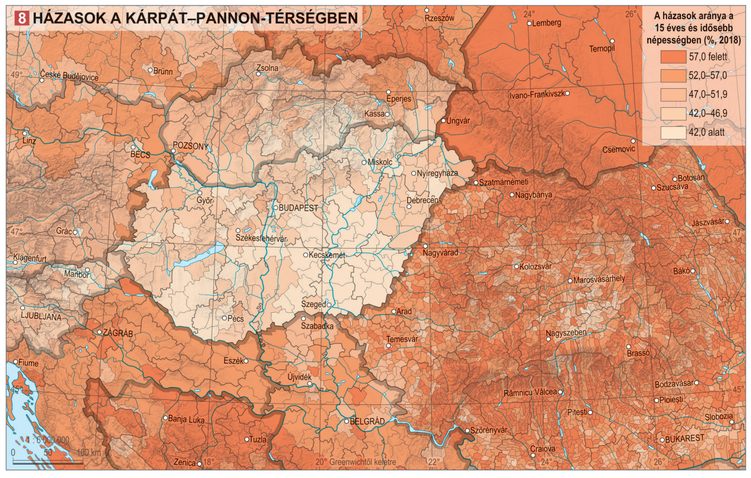

9 HÁZASOK

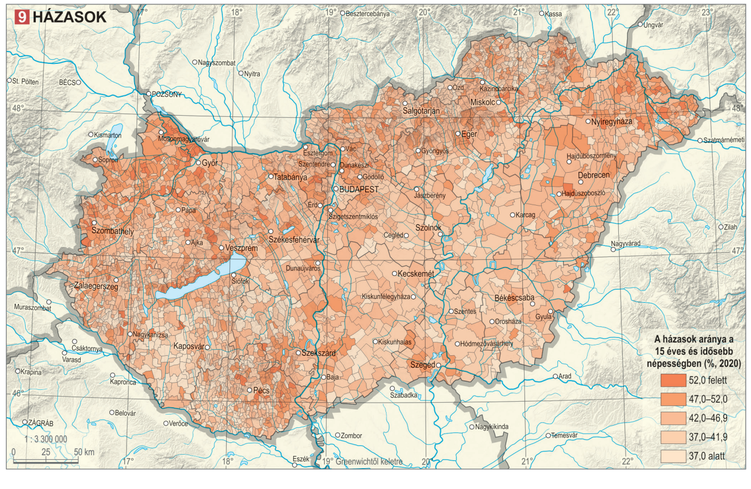

6 A NŐK ELSŐ HÁZASSÁGKÖTÉSE (1980, 2019)

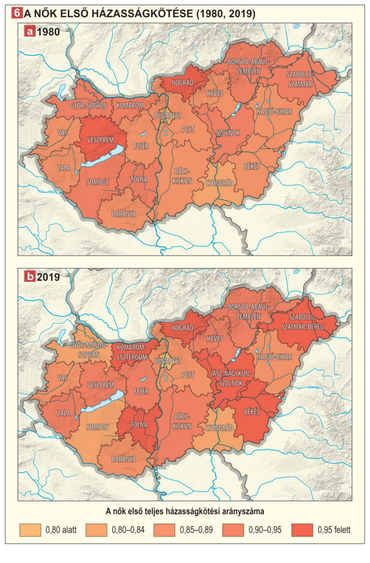

10 ÉLETTÁRSI KAPCSOLATBAN ÉLŐK A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

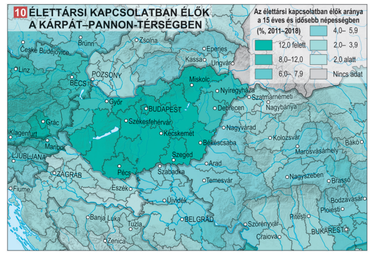

A *nőtlenek, hajadonok arány*ának területi eloszlása a házasságban élőkének éppen fordítottja. A különbségek hátterében nem csupán a házasság mint párkapcsolati forma eltérő presztízse és az élettársi kapcsolatok kisebb vagy nagyobb mértékű elfogadottsága áll VI. 2. 10. , hanem demográfiai, korszerkezeti okok is rejlenek. A magasabb termékenységű, fiatalos korösszetételű (sokszor roma) népesség lakta területeken (pl. Somogy, Baranya délnyugati részein, Nógrád, Gömör, Abaúj perifériáin, a Bodrogközben, Szatmárban, a Közép-Tisza-vidéken) nagyobb a nőtlenek, hajadonok aránya is VI. 2. 11. VI. 2. 12. . Ha nemenként vizsgáljuk a nőtlenek, hajadonok arányát, akkor kitűnik, hogy közöttük a férfiak aránya minden megyében magasabb, mint a nőké. Országosan 1,4-szer több férfi marad nőtlen, mint ahány nő hajadon.

Az *elváltak aránya* a Kárpát-medencében a magyar, szlovák, oszták területeken – településtípus szerinti megközelítésben – a városokban a legmagasabb VI. 2. 13. . Az országok közötti különbségek hátterében a népesség vallási kötődése, s ezzel összefüggésben a válás társadalmi elfogadottsága és a házasságok felbontásának eltérő szabályozása állhat. Magyarország területén az elváltak aránya a leginkább vallásos népesség által lakott északkeleti és nyugat-dunántúli tájakon különösen alacsony, míg ennek ellenpontjaként a fővárosban és a Dél-Alföld egyes részein magas VI. 2. 14. . Különösen magas (15% fölötti) az elváltak aránya az olyan iparvárosokban, mint Dunaújváros, Komló, Tiszaújváros, Salgótarján, Miskolc, Tatabánya, illetve Budapest X. (Kőbánya), XV. (Rákospalota) és XX. (Pesterzsébet) kerületében. Az elvált nők aránya minden megyében kissé meghaladja a férfiakét, ami elsősorban az utóbbiak gyakoribb újraházasodásával magyarázható [3] .

11 NŐTLENEK, HAJADONOK A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

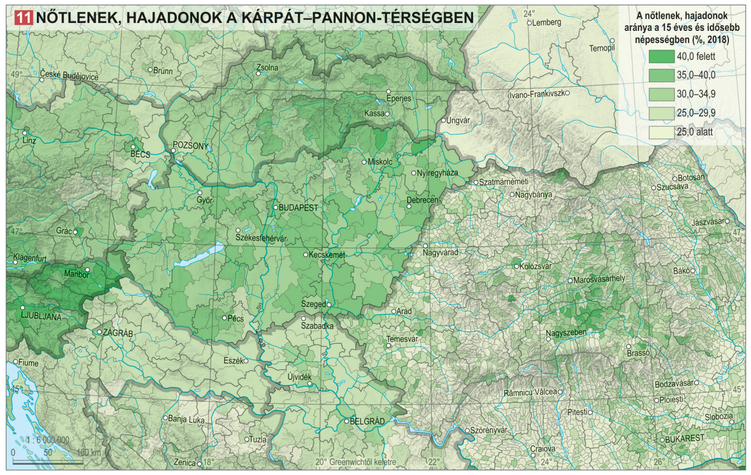

12 NŐTLENEK, HAJADONOK

13 ELVÁLTAK A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

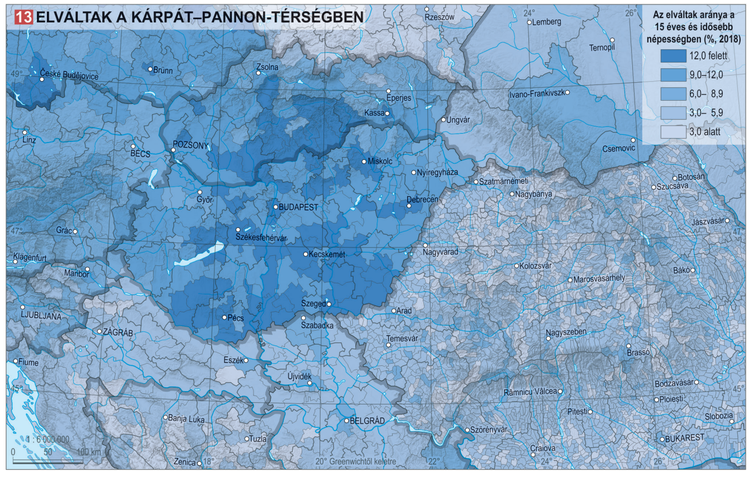

3 *Elvált anya és gyermeke*

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

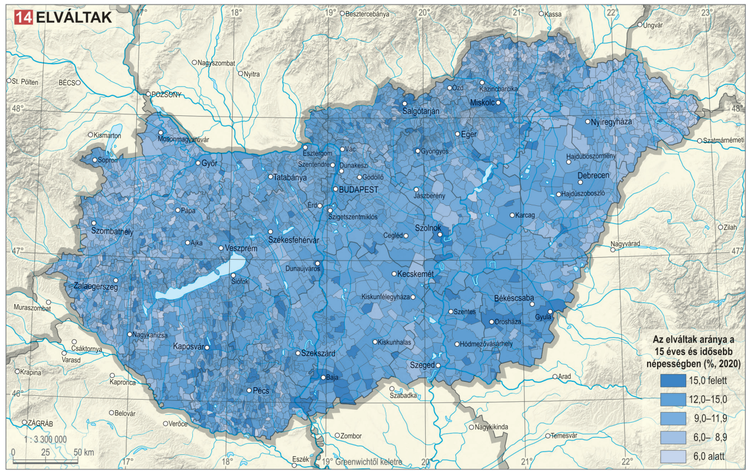

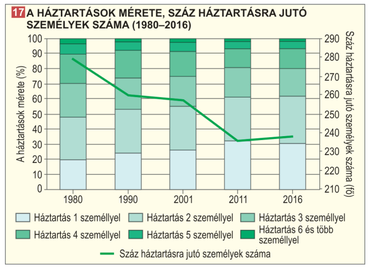

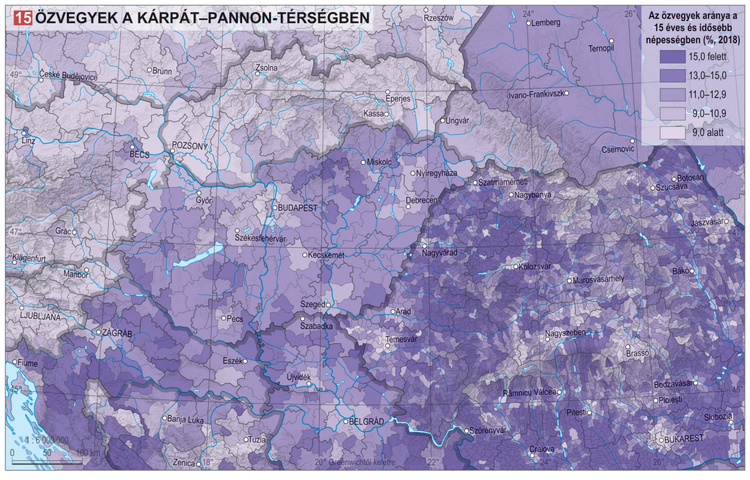

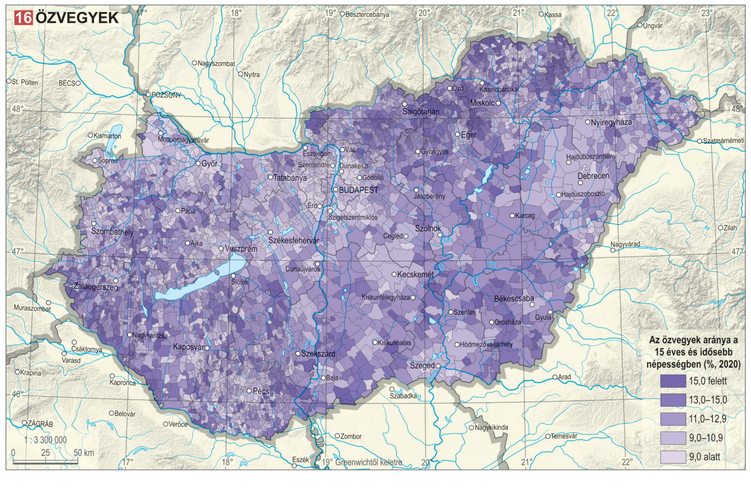

Az özvegyek aránya mutatja – a családi állapot egyes kategóriái közül – a legkisebb térbeli eltéréseket a Kárpát-medencében VI. 2. 15.. Ennek ellenére vannak olyan területek, ahol a népesség nagyfokú elöregedése, halálozása miatt jóval átlag fölötti az özvegyek aránya (pl. Erdélyi-szigethegység, Szamos-hátság, Bánsági-hegyvidék, Nyugat-Szlavónia, Dinári-hegyvidék, Palócföld). Az özvegyek számát, arányát befolyásolja a halandóság és a korösszetétel, mely országonként és nemenként eltérően alakul. A magasabb várható élettartamú országok esetében a két nem közötti különbség kisebb, így az özvegyek aránya is valamelyest alacsonyabb 18 VI. 2. 15.. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy mind az özvegyülést, mind a válást követően az újabb házasságkötés alternatíváját jelenthetik az *élettársi kapcsolatok* is, ami azonban a családi állapot jogi kategóriáját nem befolyásolja. Ausztriában, Magyarországon és Szlovéniában az élettársi kapcsolatok elfogadottsága magas, Horvátországban, Romániában, Ukrajnában és Szlovákiában viszont lényegesen alacsonyabb.

Magyarországon az özvegyek aránya szintén főleg az elöregedett népességű tájakon, különösen az Északi-középhegység, a Dél-Alföld és a Dunántúli-dombvidék falusi térségeiben magas VI. 2. 16.. A nemek szerinti különbség igen markáns: az özvegyek részaránya a nők körében több mint 4,5-szerese a férfiakénak. Ennek fő oka a férfiak rövidebb várható élettartama. Általában azokban a megyékben (pl. Nógrádban) a legmagasabb az özvegy nők aránya, ahol a két nem közötti várható élettartam-különbség a legnagyobb.

A háztartások összetétele

Magyarország népességének 98%-a magánháztartásokban él. Miközben a lakosság száma 1981 óta folyamatosan csökken, a háztartások száma növekvő tendenciát mutat. Ebből az is következik, hogy az elmúlt évtizedekben a háztartások egyre kisebbek lettek. 1980-ban az *átlagos háztartásnagyság* 2,79 főt, 2016-ban már csak 2,38-at tett ki VI. 2. 17.. Ez a folyamat több okra vezethető vissza. Az egyik a népesség elöregedése, ami jelentősen hozzájárul az *egy-* és *kétszemélyes háztartások* arányának növekedéséhez, hiszen az idősek jellemzően ezek keretében élnek. Az átlagos háztartásnagyság csökkenésének az is oka, hogy folyamatosan nőtt a gyermektelen háztartások aránya, illetve a gyermekes családokban is kevesebb gyermek él. A háztartások méretének csökkenésében szerepet játszik továbbá, hogy egyre kevesebben élnek két- vagy többgenerációs háztartásban, ahol a nagyszülők, a szülők és a gyermekek alkotják az együtt élő közösséget. A háztartások száma és nagysága az utóbbi években kissé változott, ami arra utal, hogy a korábbi trendek megtörnek vagy nem olyan ütemben folytatódnak, mint korábban: 2011 és 2016 között ugyanis kismértékben emelkedett az átlagos háztartásnagyság. Ez az egyszemélyes háztartások számában bekövetkezett enyhe visszaesésnek, valamint a kettő, illetve kisebb mértékben a 4-5 személyes háztartások aránynövekedésének köszönhető.

A leginkább elöregedett népességű térségekben, mint például Budapesten és számos nagyvárosban (pl. Szeged, Békéscsaba, Pécs, Debrecen) az átlagos háztartásnagyság (2,06–2,26) jelentősebben elmarad az országos értéktől (2,38 fő/háztartás) VI. 2. 18.. Ugyanakkor a budapesti és más nagyvárosi agglomerációkban, valamint a halmozottan hátrányos helyzetű, jórészt nagy termékenységű, fiatal korösszetételű, jelentős mértékben roma népesség lakta régiókban a háztartások mérete különösen nagy (meghaladja a 2,75-öt).

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

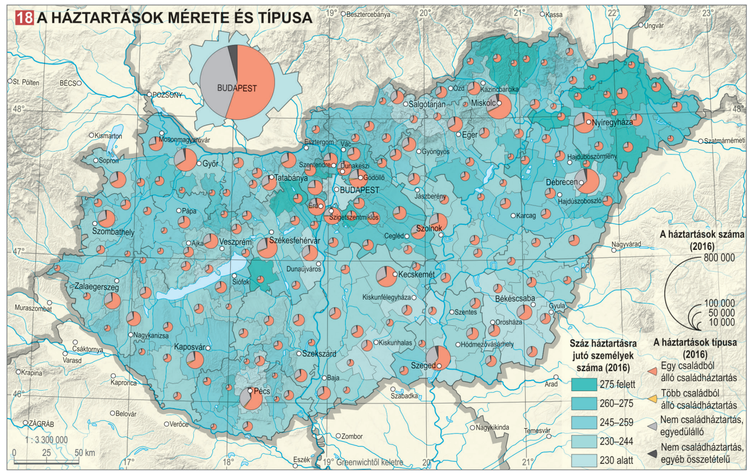

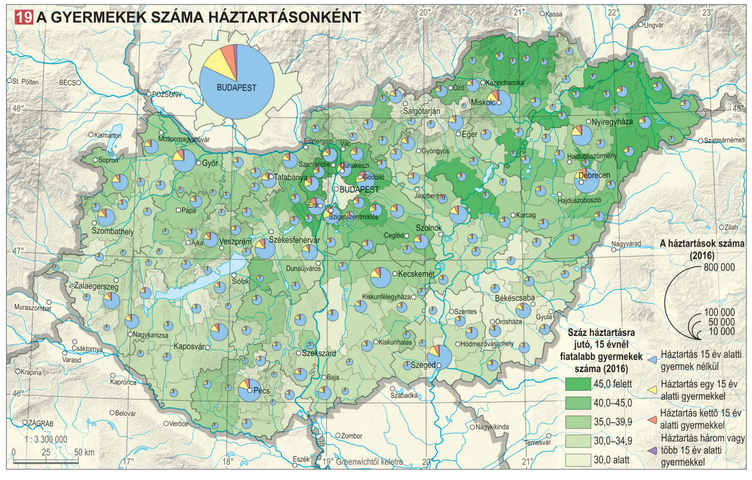

Ezeken a területeken gyakoribb a két- vagy többgenerációs család együttélése is.

Az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb társadalmi jelensége a termékenység visszaesése volt, aminek következtében csökkent a *gyermekes családok és háztartások* aránya is. Minél fiatalabb korosztályként definiáljuk a gyermekeket, annál erőteljesebb csökkenést tapasztalhatunk. Ennek az a magyarázata, hogy a fiatalok egyre hosszabb ideig – 20-as vagy akár 30-as éveik végéig is – a szülői házban maradnak, így az idősebb utódaikkal közös háztartásban élők aránya nem csökkent olyan mértékben, mint a kisgyermekeseké. 1980-ban még a családok 46%-át, 2016-ban már csak 32%-át tették ki a 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelők. A termékenység visszaesése miatt nemcsak a gyermeket nevelő családok aránya, hanem a gyermekek száma is csökken. Ennek a következményeit látjuk a családszerkezeti változásokban. 1980-ban a 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelők körében 51, 2016-ban 57%-ot tett ki az egygyermekesek aránya. A termékenység

térbeli különbségei meghatározzák az együttélési formák eltéréseit is. Ahol átlagon fölüli a háztartások mérete, ott találjuk azokat a járásokat is, ahol a gyermekes családok aránya különösen magas (pl. északkeleten az Edelényi, Encsi, Tiszavasvári, Cigándi, Szikszói járás, Budapest agglomerációjában a Budakeszi, Pilisvörösvári, Dunakeszi, Szigetszentmiklósi, Gödöllői járás) VI. 2. 19..

Az *egyszemélyes háztartások* számának növekedése több évtizedes folyamat, amely az utóbbi években megtorpanni látszik, noha nem látjuk még, hogy az egyedül élők arányának tartós csökkenéséről beszélhetünk-e majd. 2016-ban a háztartások bő 30%-a volt egyszemélyes VI. 2. 20.. Az egyedül élők azonban nem tekinthetők egységes csoportnak: életpályájuk különböző szakaszaiban járnak, eltérő a társadalmi demográfiai helyzetük, és abban is különböznek, hogy milyen okokból, mennyi ideig élnek egyedül, átmeneti vagy tartós élethelyzetről van-e szó. Az egyszemélyes háztartások legnagyobb csoportja az idősebb generációkból kerül ki. Az egyedül élő idősek körében jelentősen felülreprezentáltak a nők, aminek fő oka, hogy elveszítik a velük együtt élő férfiakat. Egyrészt azért, mert a férfiak várható élettartama elmarad a nőkétől, másrészt pedig azért, mert a párkapcsolatokban a férfiak néhány évvel idősebbek. Az utóbbi években az egyedül élő idősek körében is emelkedett az elváltak aránya, akár több évtizedig tartó kapcsolatok is felbomlanak. A kapcsolatok törékenyebbé válása bizonyára egyre jelentősebb szerepet fog betölteni az idősebb korosztályok együttélési formáinak változásában.

Az egyszemélyes háztartások aránya a népesség nagyfokú elöregedése következtében legmagasabb Budapesten (50,4%), de feltűnően gyakori (33-35%) számos nagyvárosban is (pl. Szeged, Pécs, Salgótarján, Debrecen) VI. 2. 21.. Budapest több belső kerületében (I., V., VI., VII.) jóval 50% feletti az egyszemélyes háztartások aránya, de számos dél-alföldi és palócföldi járásban is számolni kell az egyedülállók magas arányának problémáival.

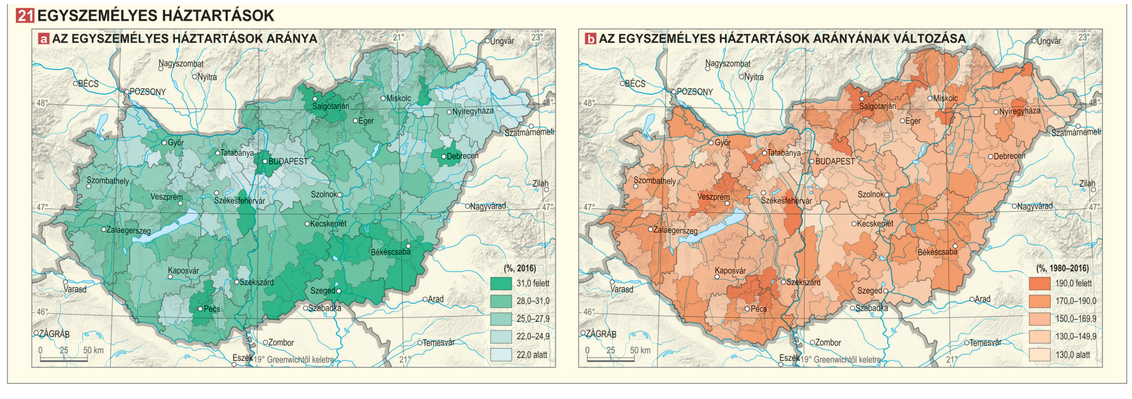

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

ETNIKUM, NYELV

Kocsis Károly, Tátrai Patrik

Az etnikum és a nyelv a népesség összetételének különösen fontos kulturális jellemzője, hiszen az etnikai kötődés olyan sajátosság, mely az egyénnek a családjához, rokonságához, nemzetségéhez, etnikai közösségéhez való természetes kapcsolódását jelenti. A különböző vándorlások, illetve geopolitikai változások következtében Földünkön alig találunk olyan országot, mely etnikai, nyelvi szempontból akár csak megközelítőleg is homogén lenne. Ennek ellenére Földünk államainak háromnegyede, a Kárpát-medencében pedig mindegyik ország nemzetállamként határozza meg magát. Európa országai közül csupán 12 mondhatja el magáról, hogy társadalma etnikai-nyelvi szempontból viszonylag egynemű, és az államalkotó nemzet aránya meghaladja a 90%-ot (pl. Albánia, Lengyelország, Portugália, Izland, Koszovó, Magyarország). Világszerte több mint 7 ezer élő nyelvet tartanak számon, melyek közül nyolc (magyar, román, szlovák, horvát, szerb, ukrán, német, cigány) beszélőinek aránya haladja meg az 1%-ot a Kárpát-medencében.

A Kárpát-medence központi fekvése is közrejátszott abban, hogy népességét Európában csaknem egyedülálló etnikai-nyelvi sokszínűség jellemzi. A lakosság etnikai összetétele az elmúlt évezredben a természeti, gazdasági-társadalmi környezettel szoros összefüggésben a történelmi sorsfordulók nyomán többször is gyökeresen átalakult. Európának ez a területe több mint ezer éve a finnugor, szláv, germán és újlatin nyelvek találkozásának, keveredésének színhelye.

Az elmúlt évszázad etnikai folyamatai

Magyarország, mely 1918-ig Európa egyik legtarkább etnikai-vallási összetételű országa volt, az 1920-as trianoni békediktátum értelmében területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át elveszítve, a kontinens nyelvileg-etnikailag egyik leghomogénebb államává vált. 1918 őszétől 1924-ig az elcsatolt területekről (feléreszben Erdélyből) 426 ezer magyar menekült Magyarország maradék területére, főként Budapestre és környékére. A szomszéd államok által elfoglalt területeken a korábban többnyire (nyelvében) elmagyarosodott izraelita vallásúakat és cigányokat az újonnan bevezetett nemzetiségi statisztikákban már önálló kategóriába sorolták. Ezzel az 1910-es magyar anyanyelvi statisztikai adatokhoz képest különösen Kárpátalja, Szlovákia és Erdély területén esett vissza a magyarok száma. A Kárpát-medence területén ilyen okok miatt a magyarok aránya 1910 és 1930 között 48,1%-ról 46,3%-ra csökkent VI. 3. 1..

Az új államhatárokkal és hatalomváltással összefüggő vándorlások s az önkéntes magyarosodás, illetve erőltetett magyarosítás eredményeként Magyarország maradék területén a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya 1910 és 1930 között 88,4%-ról 92,1%-ra nőtt VI. 3. 2.. Ezzel párhuzamosan a nemzeti kisebbségek térvesztése minden tekintetben szembetűnő volt. A korszak nemzetiesítő politikája, valamint az új határokon túlról érkező magyarok tömeges betelepedése következtében a budapesti nemzetiségek a végső beolvadás szélére kerültek az anyanyelvi statisztikák szerint. 1880-ban a 201 ezernyi helybeli magyarra még 156 ezer nem magyar jutott, 1930-ban viszont a fővárosban szétszórtan élő, 57 ezer nem magyar anyanyelvű már közel egymilliónyi magyar szomszédságában élt. A Kárpát-medencei magyar kisebbség számának az 1920–1930-as évekbeli gyors statisztikai fogyását az 1938 és 1941 közötti területi revíziók (elsősorban az 1. és 2. bécsi döntés) tartóztatták fel, amelyek révén az 1920-ban elcsatolt magyarlakta területek többségét (mai Dél-Szlovákia, Kárpátalja, Észak-Erdély, Bácska, mai horvát Baranya, szlovéniai Muravidék) visszakerültek Magyarországhoz. A visszacsatolt területeken a volt magyarországi közalkalmazottak (hivatalnokok, rendőrök, katonák stb.) megjelenésével, a bukovinai magyarok betelepítésével, a kétnyelvű népesség és a zsidók többségének magyarként való önmeghatározásával feltűnően megnőtt a magukat magyar anyanyelvűnek vallók száma, különösen Kárpátalján, Szlovákiában és Erdélyben. Ennek eredményeként a Kárpát-medence területén 1941-ben már csaknem minden második lakos magyarnak vallotta magát.

1 A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPESSÉGÉNEK NYELVI-ETNIKAI ÖSSZETÉTELE (1495–2011)

Év	Össznépesség	Magyar	Román	Szlovák	Horvát	Szerb	Ruszin, ukrán	Cigány	Német	Szlovén	Egyéb	Etnikumáról nem nyilatkozó népesség
	számа (ezer fő)											
1495	3 100	2 050	180	170	340	100	30	——	200	10	20	——
1787	9 362	3 250	1581	1432	1003	620	278	——	928	37	233	——
1840	12 877	4 822	2206	1687	1313	828	443	——	1270	41	267	——
1880	15 642	6 445	2404	1865	1460	892	356	——	1954	62	204	——
1910	20 886	10 051	2949	1968	1928	1106	473	121	2037	93	160	——
1930	22 723	10 526	3283	2508	1932	1096	595	178	1855	120	630	——
1941	24 305	11 953	3434	2582	2043	1071	641	172	1854	103	452	——
1960	26 335	12 508	4133	3709	2488	1487	784	107	682	115	322	——
1990	30 200	12 843	5764	4624	2686	1560	1084	465	393	95	613	73
2001	29 456	11 822	5464	4717	2833	1497	1119	576	367	82	257	722
2011	28 540	10 402	4874	4456	2738	1446	1131	762	422	67	300	2368
	megoszlása (%)											
1495	100,0	66,1	5,8	5,5	11,0	3,2	1,0	0,0	6,5	0,3	0,6	0,0
1787	100,0	34,7	16,9	15,3	10,7	6,6	3,0	0,0	9,9	0,4	2,5	0,0
1840	100,0	37,4	17,1	13,1	10,2	6,4	3,4	0,0	9,9	0,3	2,1	0,0
1880	100,0	41,2	15,4	11,9	9,3	5,7	2,3	0,0	12,5	0,4	1,3	0,0
1910	100,0	48,1	14,1	9,4	9,2	5,3	2,3	0,6	9,8	0,4	0,8	0,0
1930	100,0	46,3	14,4	11,0	8,5	4,8	2,6	0,8	8,2	0,5	2,8	0,0
1941	100,0	49,2	14,1	10,6	8,4	4,4	2,6	0,7	7,6	0,4	1,9	0,0
1960	100,0	47,5	15,7	14,1	9,4	5,6	3,0	0,4	2,6	0,4	1,2	0,0
1990	100,0	42,5	19,1	15,3	8,9	5,2	3,6	1,5	1,3	0,3	2,0	0,2
2001	100,0	40,1	18,5	16,0	9,6	5,1	3,8	2,0	1,2	0,3	0,9	2,5
2011	100,0	36,4	17,1	15,6	9,6	5,1	4,0	2,7	1,5	0,2	1,1	8,3

2 A NÉPESSÉG ANYANYELVI, NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE MAGYARORSZÁG MAI TERÜLETÉN (1910–2016)

Év	Össznépesség	Magyar	Cigány	Német	Román	Szlovák	Horvát	Szerb	Ruszin, ukrán	Szlovén	Egyéb	Etnikumáról nem nyilatkozó népesség
	számа											
1910	7 612 114	6 730 299	9 799	553 179	28 491	165 317	62 018	26 248	——	6 915	29 848	——
1920	7 986 875	7 155 979	6 989	550 062	23 695	141 877	58 931	17 132	——	6 087	26 123	——
1930	8 685 109	8 000 335	7 841	477 153	16 221	104 786	47 332	7 031	996	5 464	17 950	——
1941	9 316 074	8 918 868	27 033	302 198	7 565	16 677	4 177	3 629	——	2 058	33 869	——
1949	9 204 799	9 104 640	37 598	2 617	8 500	7 808	4 106	4 190	——	666	34 674	——
1960	9 961 044	9 837 275	56 121	8 640	12 326	14 340	14 710	3 888	——		13 744	——
1980	10 709 463	10 638 974	6 404	11 310	8 874	9 101	13 895	2 805	——	1 731	16 369	——
1990	10 374 823	10 142 072	142 683	30 824	10 740	10 459	13 570	2 905	——	1 930	19 640	——
2001	10 198 315	9 416 045	189 984	62 105	7 995	17 693	15 597	3 816	6 168	3 025	12 187	570 537
2011	9 937 628	8 314 029	308 957	131 951	26 345	29 647	23 561	7 210	8 956	2 385	64 086	1 455 883
2016	9 803 837	9 445 436	299 342	101 662	24 178	22 510	18 483	8 239	9 947	2 311	93 426	158 161
	megoszlása (%)											
1910	100,0	88,4	0,1	7,3	0,4	2,2	0,8	0,3	0,0	0,1	0,4	0,0
1920	100,0	89,6	0,1	6,9	0,3	1,8	0,7	0,2	0,0	0,1	0,3	0,0
1930	100,0	92,1	0,1	5,5	0,2	1,2	0,5	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0
1941	100,0	95,7	0,3	3,2	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0
1949	100,0	98,9	0,4	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0
1960	100,0	98,8	0,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
1980	100,0	99,3	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0
1990	100,0	97,8	1,4	0,3	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0
2001	100,0	92,3	1,9	0,6	0,1	0,2	0,2	0,0	0,1	0,0	0,1	5,6
2011	100,0	83,7	3,1	1,3	0,3	0,3	0,2	0,1	0,1	0,0	0,6	14,7
2016	100,0	96,3	3,1	1,0	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0	1,0	1,6

Megjegyzés: 1910–1930-ban anyanyelvi adatok, 1941–2016-ban nemzetiségi adatok, 2001–2016-ban többes identitás megadása miatt a részek összege meghaladja a 100%-ot.

A II. világháború után, Magyarország mai határainak létrejöttével az ismét elcsatolt területekről: Erdélyből 125 ezer, a Felvidékről 120,5 ezer, a Délvidékről 45,5 ezer, a Szovjetunióhoz került Kárpátaljáról 25 ezer magyar menekült Magyarországra. Ezzel párhuzamosan, 1945–1948 között a csehszlovák kormány a vontatott csehszlovák–magyar „lakosságcsere" megsürgetése érdekében további 44 ezer magyart deportált munkaszolgálatra Csehországba. A szomszédos területek magyarságának statisztikai lélekszámát – a kivándorlás, a háborús veszteségek és a magyar anyanyelvű zsidók többségének elhurcolása, illetve megsemmisítése mellett – az etnikai kontaktzónák bizonytalan, többes nemzeti öntudatú népességének a hatalmi viszonyokhoz való etnikai igazodása, a Dél-Szlovákiában lefolytatott ún. „reszlovakizálási" akció és a magyarellenes politikai légkör apasztotta. E körülmények folytán a magyarok száma leginkább Szlovákiában, Kárpátalján és Erdélyben csökkent.

Magyarország mai területén a népesség etnikai, nyelvi összetételét nem csupán a határon túli magyarok betelepítése, hanem egyes nemzetiségek kitelepítése, tömeges elköltözése is jelentősen befolyásolta 1945 és 1950 között. Ezen időszakban a hazai németek közül 82 ezer menekült el, és 148 ezret telepítettek ki a magyar hatóságok, míg a csehszlovák–magyar népességcsere keretén belül 60 ezer szlovák hagyta el az ország területét. Ezen gazdasági és nacionalista indíttatású, bel- és külpolitikai tényezők hatására létrejött, főként kényszerű telepítések eredményeként az ország népessége etnikailag csaknem mindenütt homogenizálódott. A kitelepülés, kitelepítés, az 1940-es évek atrocitásai és a végső fázisába jutott elmagyarosodás következtében a magukat nem magyarnak vallók aránya – anyanyelv szerint – az 1941. évi 7,1%-ról az 1949-es népszámlálás időpontjára 1,4%-ra (nemzetiségi hovatartozás alapján 1,1%-ra) apadt.

Általánosságban elmondható, hogy a szocializmus négy évtizedében a magyarok száma mind a mai határokon belül, mind azokon kívül az 1980-as évek elejéig egyenletesen nőtt (10,6, illetve 2,8 millióra). Ezt követően a nagymértékben visszaeső természetes szaporodás és a határainkon túli területeken az asszimiláció következtében jelentősen csökkent. A magyar etnikai terület kiterjedése 1945–1990 között nem változott lényegesen, csupán a városok és nyelvszigetek esetében volt – a felgyorsult belső migráció és asszimiláció miatt – számottevő átalakulás: mind Magyarországon, mind a szomszéd országokban a többségi nemzet javára. A nemzeti és szocialista urbanizációs célok jegyében ebben az időszakban váltak Csehszlovákia, a Szovjetunió és Románia területén az 1944-ig magyar többségű nagyobb városok (pl. Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimaszombat, Kassa, Ungvár, Munkács, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Nagyvárad) szlovák, ukrán, román többségűvé. E városokban az őshonos magyar lakosság többnyire a történelmi városközpontokban őrizte meg jelentős arányát, míg a többségi etnikum újonnan betelepített tagjai főként a városmag környékén létrehozott lakótelepekre költöztek (pl. Kolozsvár, Marosvásárhely, VI. 3. 3. VI. 3. 4.).

A szocializmus időszakában a Vajdaságban, Horvátországban és a Muravidéken élő magyarok száma az 1960-as évekig számottevően nőtt, illetve stagnált. Az erdélyi magyarság kedvező természetes szaporodását a román nemzetállam építésével összefüggő nemzetiségi politika ellensúlyozta. Szlovákiában, az 1940-es évek megrázó élményeinek halványulásával párhuzamosan, az 1950-es években lendületesen nőtt azok száma, akik magyarnak merték magukat vallani, de ez a természetes szaporodás által is támogatott növekedés az 1970-es évektől kezdve lefékeződött. Összességében 1941 és 1990 között a Kárpát-medencében a magyarok száma csak szerény mértékben (7,4%-kal) nőtt. Ez gyökeresen különbözött a szomszédos nemzetek gyarapodásától, amelyeknek létszámát nem csupán magasabb természetes szaporodásuk, hanem a Kárpátokon túlról s a Balkánról érkező bevándorlás és a kisebbségek asszimilációja is tetemesen növelte (szlovákok +79,1%, ukránok +69,1%, románok +67,9%, szerbek +45,7%, horvátok +31,5%).

A II. világháború utáni magyarországi homogenizációs folyamatokat mindössze a cigányok számának növekedése ellenpontozta. A cigányok életkörülményeinek javulása halandóságukat tetemesen lecsökkentette. Az átlagot jóval felülmúló természetes szaporodásuk folytán 1941 és 1985 között a cigányok becsült száma Magyarországon 3,2-szeresére, országos arányuk 1,2%-ról 3,7%-ra nőtt. A cigányok társadalmi felemelkedését, de egyben asszimilációját is célul kitűző szocializmus évtizedei alatt a romák életkörülményei (lakásviszonyok, foglalkoztatottság) és iskolázottsága lényegesen javultak. Ennek ellenére a cigányokkal szembeni előítéletek, valamint a cigányságnak a többségi lakossághoz viszonyított alacsony társadalmi-gazdasági státusza továbbra sem csökkent érdemben.

Az 1989 utáni időszakban a térség országaiban jórészt folytatódott a korábbi tendencia, azaz a hagyományos kisebbségek fogyása. A Kárpát-medence összlakossága az 1990 körüli 30,2 millióról 2011-ben 28,2 millióra csökkent. Mindez azt jelenti, hogy a magyarok aránya a Kárpát-medence össznépességén belül 1990 és 2011 között 42,5%-ról 36,4%-ra mérséklődött. E csökkenés részben az etnikai kérdésekre nem válaszolók (0,2→8,3%), valamint a magukat románok vallók (1,5→2,6%) arányának növekedésével magyarázható.

A 2001 és 2011 közötti tíz évet vizsgálva megállapítható, hogy a magyarok fogyása az 1990-es évekhez képest felgyorsult, amit az egyre kedvezőtlenebb demográfiai mutatók (természetes fogyás, fokozódó kivándorlás) mellett az asszimiláció, valamint a nemzetiségükről nem nyilatkozók számának kiugró növekedése okozott. A 2000-es években a magyarság számának csökkenése – csakúgy, mint a megelőző évtizedekben – a kisebbségben élők esetében (–13,1%) természetesen nagyobb mértékű volt, mint az anyaországiak körében (–11,7%).

A magyarság számának csökkenése területileg differenciáltan ment végbe: a kisebbségi magyar közösségek esetében általánosan megállapítható, hogy minél magasabb a magyarok helyi aránya, annál kisebb mértékű volt a csökkenés. A 2001 és 2011 közötti időszakban – hasonlóan a korábbi évtizedhez – a felvidéki, erdélyi és vajdasági szórványmagyarság száma közel negyedével csökkent, míg ezen régiók tömbmagyarsága csak 8%-kal fogyott. Az egyes nagyrégiók szintjét vizsgálva megállapítható, hogy a horvátországi (éves átlagban –1,6%), az erdélyi (–1,5%) és a vajdasági (–1,4%) magyarság csökkenése valamivel nagyobb mértékű volt, mint Szlovákiában (–1,2%), illetve a becslések szerint Kárpátalján (–1,0%).

Az 1990 és 2011 közötti időszakban a Kárpát-medence területén a népesebb etnikumok közül nem csupán a magukat magyarnak vallók száma csökkent tetemesen, hanem – jórészt a migrációs veszteség miatt – a románoké (–15,4%) és szerbeké (–7,3%) is. A kedvezőbb termékenységi mutatók és az asszimilációs nyereség révén az ukránok, szlovákok, horvátok lélekszáma stagnált vagy csak enyhén csökkent. A viszonylag magas természetes szaporodásuk és növekvő etnikai öntudatuk eredményeként a magát cigány, roma nemzetiségűnek vallók száma ezen három évtized alatt 63,9%-kal nőtt. Magyarország területén 1990 után a kisebbségek számára kedvező változások (pl. az 1993. évi kisebbségi törvény, a népszámlálások idején a többes etnikai kötődés bevallásának lehetősége) miatt a magukat nem magyar nemzetiségűnek, anyanyelvűnek (is) vallók száma jelentősen megnőtt VI. 3. 2..

A Kárpát-medencében az elmúlt évszázad során, az új államalkotó nemzeteknek kedvező és a nemzeti kisebbségek rovására lezajló, az etnikai homogenizáció felé mutató folyamatok zajlottak le VI. 3. 5. VI. 3. 6.. Az 1944 utáni tömeges kényszer- és önkéntes migrációk következményeként a német többségű terület a Kárpát-medencében jószerével az ausztriai Őrvidékre zsugorodott. A Pozsony és Arad közötti magyar nyelvhatár menti, 1910-ben még magyar többségű városok államnemzeti (szlovák, ukrán és román) többségűvé váltak, csakúgy, mint a jelentősebb erdélyi városok. A települések eredményeként az egyes nyelvhatárok

3 MAGYAROK KOLOZSVÁRON

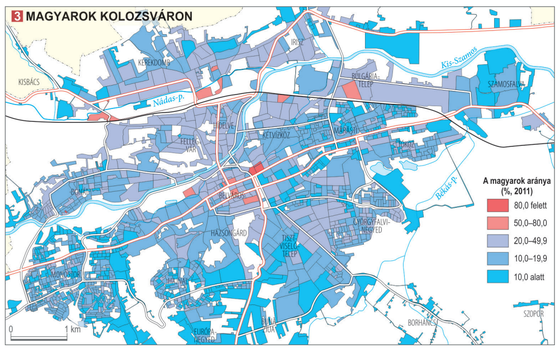

4 MAGYAROK MAROSVÁSÁRHELYEN

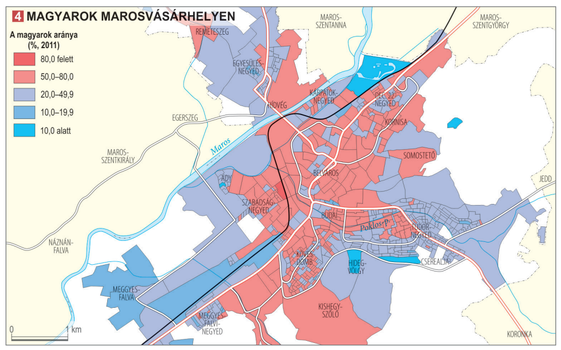

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

5 A KÁRPÁT-MEDENCE ANYANYELVI TÉRKÉPE (1910)

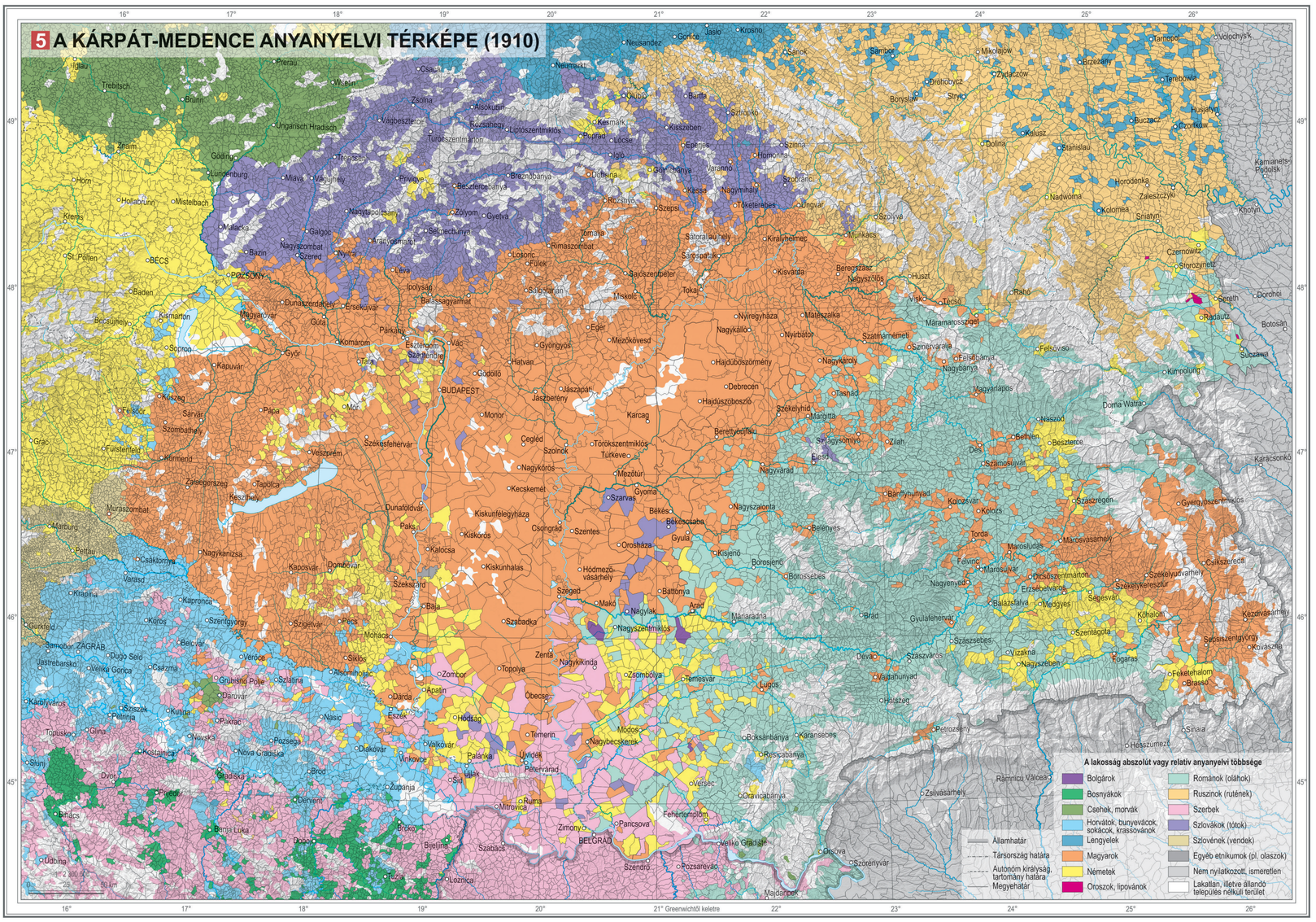

6 A KÁRPÁT-MEDENCE ETNIKAI TÉRKÉPE (2011)

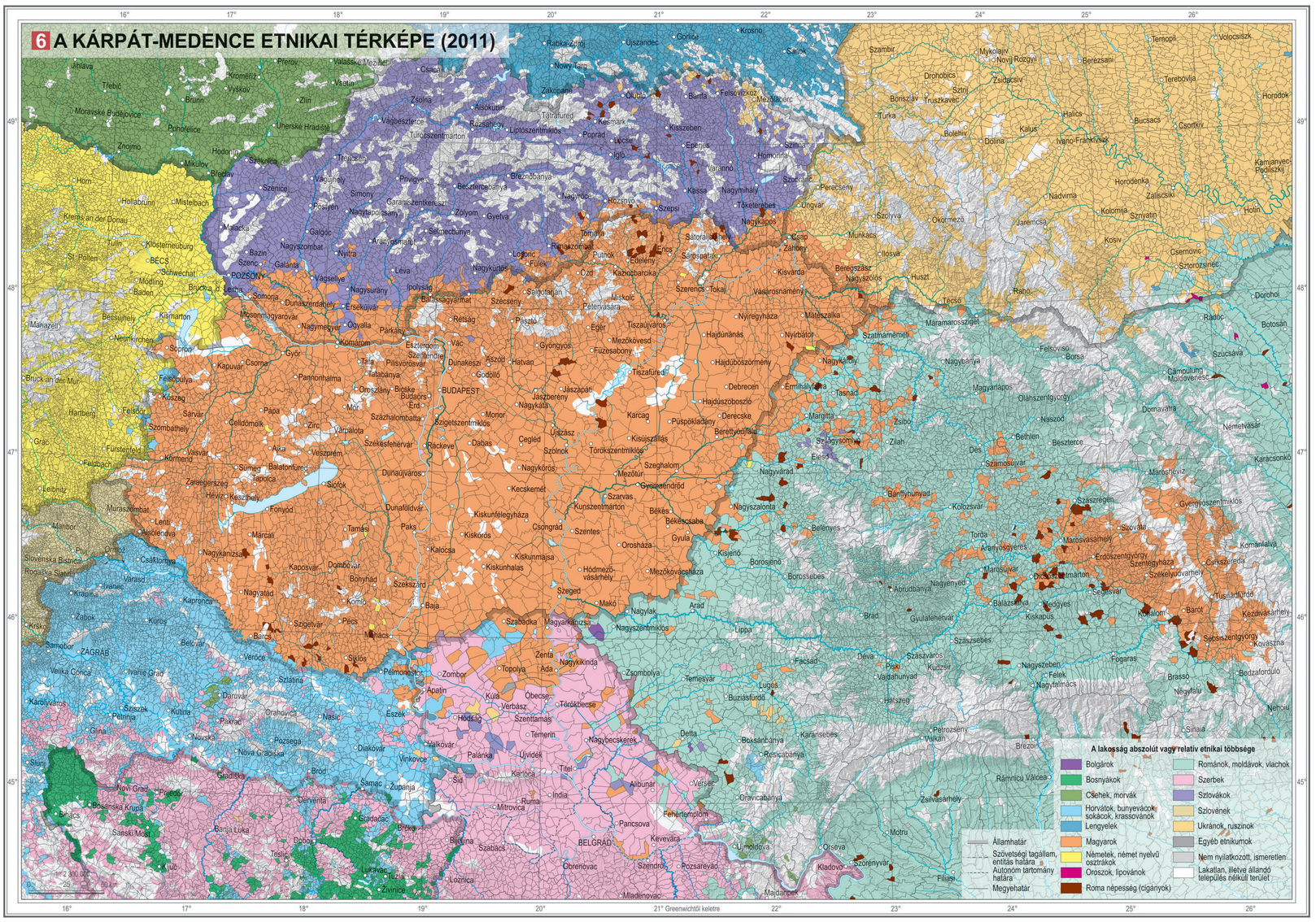

immár egyre inkább igazodnak az államhatárokhoz. A történelmileg kialakult nyelvterületek egyneműsödésével párhuzamosan azonban a cigány kisebbség száma és aránya a 20. század második felében mindenhol dinamikusan nőtt.

A jelenlegi etnikai – nyelvi térszerkezet

A Kárpát-medence legtöbb országában (Ausztriát leszámítva, ahol csak az ún. köznyelvet tudakolták) a legutóbbi népszámlálások (Magyarországon, Szlovákiában, Romániában, Szerbiában és Horvátországban 2011-ben; Szlovéniában 2002-ben, Ausztriában és Ukrajnában 2001-ben) rákérdeztek a népesség nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozására is. A két kategória különbsége fontos információkkal szolgál a többes kötődésű népességről, valamint a nyelv- és nemzetváltási folyamatokról. A következőkben elsősorban a nemzetiségi adatok alapján tekintjük át a jelenlegi etnikai térszerkezet jellemzőit, egyes esetekben azonban csak az anyanyelvi adatok állnak rendelkezésre megfelelő bontásban.

A 2011. évi népszámlálások időpontjában a *Kárpát-medence* 28,5 milliós lakosságából 10,4 millió fő vallott magyar, 4,9 millió román, 4,5 millió szlovák, 2,7 millió horvát, 1,4 millió szerb és 1,1 millió ukrán nemzetiségi hovatartozást VI. 3. 1.. Feltűnően nagy (2,4 millió) volt azok száma (különösen Magyarországon), akik semmiféle nemzetiségi kötődést nem nyilvánítottak ki.

A Kárpát-medence népességének relatív többsége továbbra is *magyar,* akiknek nagyobbik része Magyarország mai területén él (2016: 9,4 millió magyar nemzetiségű [m. n.], 9,5 millió magyar anyanyelvű [m. a.]) 1. A többiek lakóhelye Erdély, Partium és a Bánság romániai része (1,2 millió) 2, Szlovákia (458 ezer m. n., 509 ezer m. a.), a szerbiai Vajdaság (251 ezer m. n., 241 ezer m. a.), Kárpátalja (152 ezer m. n., 159 ezer m. a.), Pannon-Horvátország (13 ezer m. n., 9 ezer m. a.), a szlovéniai Muravidék (5 ezer m. n., 7 ezer m. a.) és az ausztriai Őrvidék (7 ezer magyar köznyelvű). A magyar anyanyelvűek 2011-ben 4509 településen alkották a népesség abszolút többségét a Kárpát-medencében, melyek közül 3146 magyarországi, 771 romániai, 408 szlovákiai, 81 ukrajnai (kárpátaljai), 72 szerbiai (vajdasági), 19 szlovéniai (muravidéki), 10 horvátországi és 2 ausztriai (őrvidéki) volt VI. 3. 7.. Ezen települések a szomszédos országokban jobbára Magyarország határának közelében, valamint a belső-erdélyi tájakon és a Székelyföldön találhatók. Magyarország határain túl, a Kárpát-medencében 23 olyan város lelhető fel, ahol a magyar anyanyelvűek száma meghaladja a 10 ezer főt. Közülük 15 Romániában (Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, *Sepsiszentgyörgy*, Szatmárnémeti, *Székelyudvarhely*, Brassó, *Gyergyószentmiklós*, Arad, *Kézdivásárhely*, Temesvár, Nagybánya, *Nagykároly*, *Nagyszalonta*), 4 Szlovákiában (*Komárom*, *Dunaszerdahely*, Pozsony, Érsekújvár), 3 Szerbiában (Szabadka, *Zenta*, Óbecse) és egy Ukrajnában (*Beregszász*) található, amelyek közül már csak a dőlt betűvel jelzett 10 város magyar többségű.

A Kárpát-medence második legnépesebb etnikuma a *románoké,* akiknek a létszáma 70%-kal gyarapodott a 20. század szocialista évtizedei alatt – a természetes szaporodás mellett a Kárpátokon túlról történt betelepítések miatt. Az 1989 utáni rendszerváltozást, határnyitást követően az erdélyi románok száma – alapvetően a „nyugatra" történő tömeges kivándorlás miatt – közel 900 ezer fővel, 4,8 millióra csökkent. Jelenleg Erdély minden megyéjében (a magyar többségű Hargitát és Kovásznát leszámítva) túlsúlyban vannak, arányuk a 90%-ot is meghaladja a Déli-Kárpátokban, a Krassó–Szörényi-érchegységben, az Erdélyi-szigethegységben, illetve Máramaros, Beszterce-Naszód és Szilágy megyék közös határvidékén. A román nemzetpolitikai szempontoktól vezérelt erőltetett városnövekedés eredményeként az erdélyi városi népesség több mint ¾-e ma már (1941-ben 34%-a) román nemzetiségű.

1 *A magyarországi magyarok egyik legjelentősebb néprajzi csoportja, a palócok*

2 *Az erdélyi magyarok legegységesebb közössége, a székelyek*

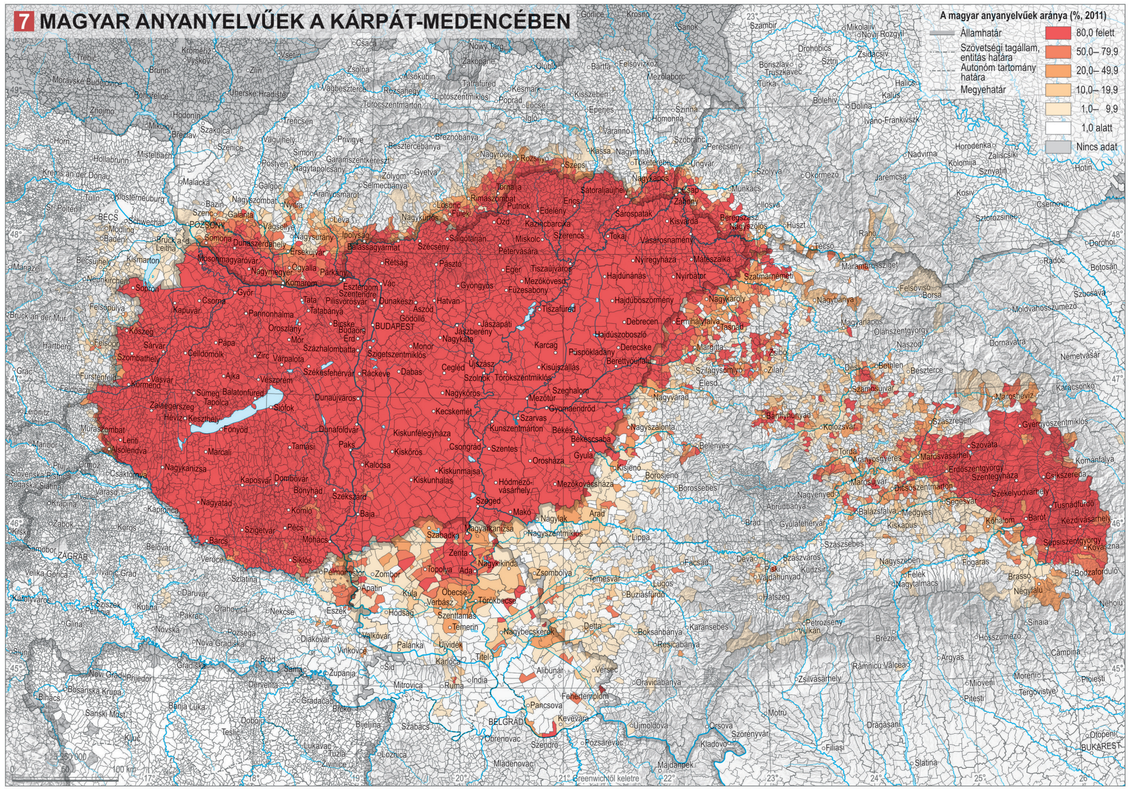

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

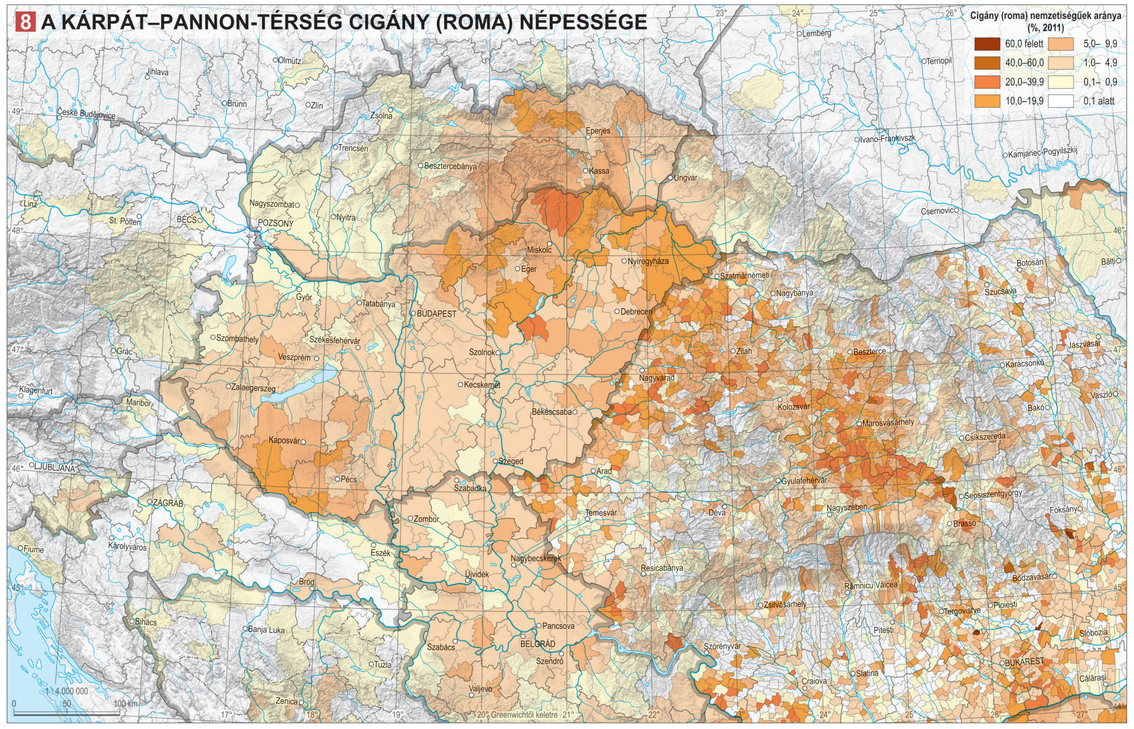

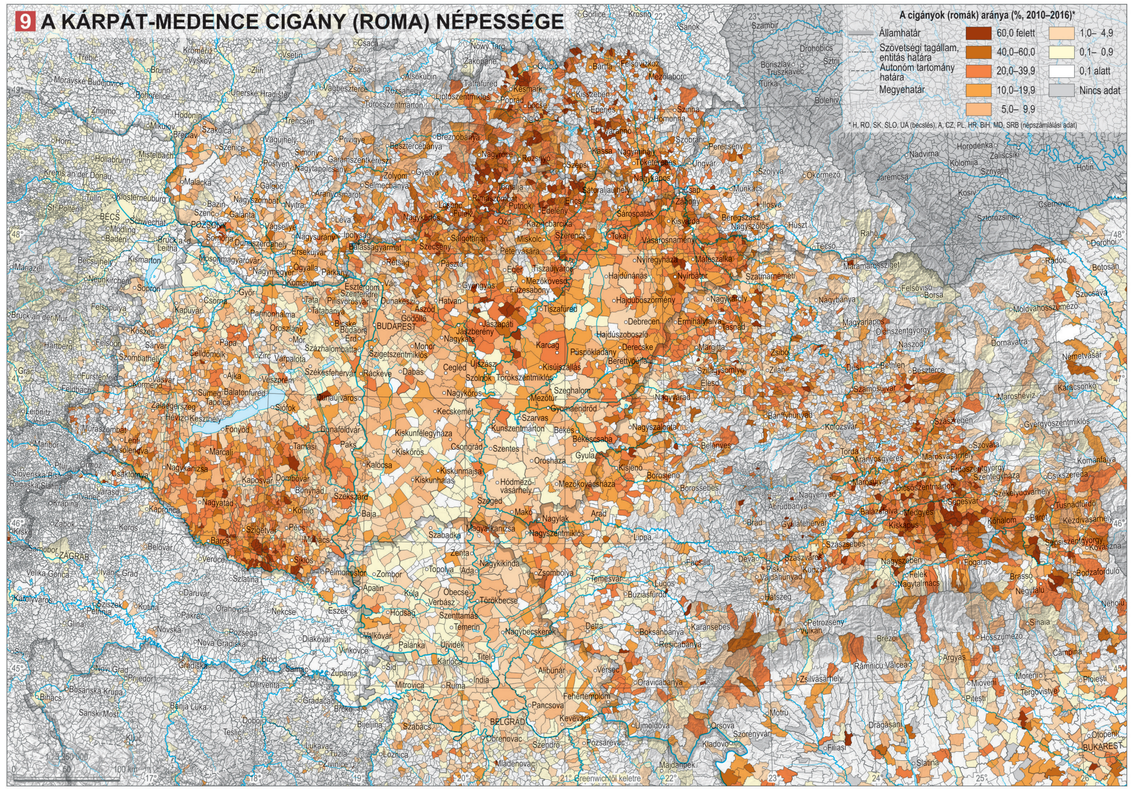

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

2011-ben a Kárpát-medencében 4,4 millió (1940-ben 2,6 millió) lakos vallotta magát *szlovák* nemzetiségűnek, akiknek közel 98%-a Szlovákiában élt, ahol arányuk 80,6% volt (1940: 65%). A szlovákok – a közigazgatási határok nemzeti szempontokat is figyelembe vevő meghúzása következtében – az ország minden kerületében és (a Dunaszerdahelyit és Komáromit kivéve) minden járásában abszolút többséget képviselnek. A csaknem színszlovák nemzetiségű területek Szlovákia északnyugati, hegyvidéki részén, a Vág, Nyitra, Garam folyók felső és középső szakaszának medencéiben találhatók. A török hódoltságot követően, főként a 18. század során szlovákok tízezrei hagyták el felvidéki szülőföldjüket és költöztek a Kárpát-medence különböző területeire. Ezen telepesek utódai közül jelenleg legtöbben a Vajdaságban (50 ezer), Magyarország mai területén (30 ezer) és Erdélyben (14 ezer) vallják magukat szlovák nemzetiségűnek.

A vizsgált terület 2,7 milliós, a bunyevác, sokác és krassován néprajzi csoportokat is magában foglaló *horvátság*ának 96%-a ma már anyaországuknak a Kárpát-medencéhez tartozó, pannon területein él, ahol a szerbek többségének elűzése, elmenekülése és a szerbiai, bosznia-hercegovinai horvát menekültek beköltözése miatt arányuk 2011-ben elérte a 91,3%-ot (1991-ben 79%). A közelmúlt háborús évei alatt a szerbiai Vajdaságban élő horvátok, bunyevácok, sokácok lélekszáma közel 100 ezerről 64 ezerre csökkent, főként a szerémségi horvátok túlnyomó többségének elűzése miatt.

A Kárpát-medencei *szerbek* (1,4 millió fő) 89%-a Szerbia (a Vajdaság) lakója, ahol az 1991–1996 között érkezett több mint negyedmilliónyi, főként balkáni szerb menekültnek köszönhetően a szerbek lélekszáma 1991–2002 között 15%-kal nőtt. Ugyanakkor a háború sújtotta horvát területek szerb lakosaik közel ⅔-át elveszítették. Ennek következtében a szerbek aránya (és száma) a Vajdaságban 66,8%-ra (1,3 millióra) nőtt, Horvátország pannon területein viszont 4,5%-ra (131 ezerre) csökkent. Az utóbbi területeken az elmúlt évtized háborús eseményeit legnagyobb számban a Szerbiával (Dunával) határos területeken tudták átvészelni (Valkóvár-Szerém és Eszék-Baranya megyékben).

Az ukrán népesség létszáma (beleértve az Ukrajnában hivatalosan néprajzi csoportnak tekintett ruszinokat) Kárpátaljának a szovjet Ukrajnához való 1945. évi csatolása óta megduplázódott, és meghaladta az 1,1 millió főt. A Kárpát-medencei ukránok és ruszinok 90%-ának Kárpátalja ad otthont. A legutóbbi népszámlálás idején Erdélyben (főként Máramarosban és a Bánságban) 42 ezren, Szlovákiában (többnyire Zemplénben és Sárosban) 41 ezren, a szerbiai Vajdaságban (elsősorban a Bácskában) Magyarországon pedig 9 ezren vallották magukat ruszinnak vagy ukránnak.

Az 1941-ben még 1,6 milliónyi, Kárpát-medencei *német ajkúak* száma mára 422 ezerre apadt az 1944–48 közötti kényszer-, majd az 1990-es évek derekáig tartó önkéntes kivándorlás miatt. Napjainkban a német anyanyelvűek 58%-át az ausztriai Őrvidéken (Burgenland tartományban) találjuk, egyharmaduk (132 ezer) Magyarországon, 8%-uk (33 ezer) Erdélyben lakik.

A Kárpát-medence 67 ezer *szlovén* lakosának 86%-a (58 ezer fő) a szlovéniai Muravidéken honos, míg 5 ezren horvát, 2 ezren szerb (vajdasági) területeken, 2 ezren pedig Magyarországon élnek.

Földünk *cigány (roma)* népességének harmada a Kárpát-medence lakója, ahol a legutóbbi népszámlálások adatai szerint 762 ezren (2,7%) vallották magukat cigány nemzetiségűnek, 318 ezren (1,1%) cigány anyanyelvűnek 3. Roma nemzetiségűnek legtöbben Magyarország (309 ezer), Erdély (271 ezer) és Szlovákia területén (106 ezer) deklarálták magukat. Valamelyik cigány nyelvet anyanyelvként adták meg 122 ezren

3 *A Kárpát-medence legnagyobb etnikai kisebbsége, a cigányság*

Szlovákiában, 102 ezren Erdélyben, 54 ezren Magyarországon, 27 ezren a Vajdaságban és 13 ezren Horvátországi pannon területein. Különböző becslésekre alapozva feltételezhetjük, hogy a 2010-es évek derekán a mások által cigánynak tartott *népesség* száma a Kárpát-medencében 1,9 millió fő volt, akik a régió népességének 6,7%-át, ötödik legnépesebb etnikai csoportját képezték.

A cigányok térbeli koncentrációja leginkább a Kárpát-medence északkeleti, keleti, Alföld-peremi, dombvidéki vagy alacsony hegyvidéki területein figyelhető meg. Kelet-Szlovákiában: Gömör, Szepes, Sáros, Dél-Zemplén, Kassa vidéke; Északkelet-Magyarországon: Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Közép-Tisza-vidék; Erdélyben: Szatmár, Bihar, Arad, Temes megyék többnyire alföldi határvidéke és az Erdélyi-medence VI. 3. 8.. A régió egyéb területei közül Dél-Dunántúlon (Baranya, Somogy megyékben), a Bánság szerbiai részén, Belgrádban, Budapesten és Pozsonyban számottevő a cigányok lélekszáma. A 2013–2016 közötti becslések alapján feltételezhető, hogy a cigánynak (romának) vélt lakosok a Kárpát-medence területén 417 település népességének vagy abszolút többségét képezik VI. 3. 9.. Közülük 138 Románia, 134-134 Magyarország és Szlovákia, 4-4 Kárpátalja és Horvátország, 3 Szlovénia (Muravidék) területén található. Azon települések száma is jelentős (1552), ahol a cigányok becsült aránya 20-50% közötti (627 Magyarországon, 544 Erdélyben, 336 Szlovákiában, 25 Kárpátalján, 12 a Muravidéken, 4 Horvátországban és 4 a Vajdaságban).

Magyarország mai területén a népesség anyanyelvi, nemzetiségi megoszlásáról a legújabb adatokkal a 2016. évi, 10%-os mintavételen alapuló ún. mikrocenzus („kis népszámlálás") szolgál. Az ekkor becsült 9,8 millió lakosból csak 1,6% (158 ezer fő) nem nyilatkozott nemzetiségi hovatartozásáról, ami feltűnő változás volt 2011-hez képest, mikor a népesség 14,7%-ának (1,5 millió lakosnak) ismeretlen maradt az etnikai kötődése. Az ismeretlen kötődésűek, valamint az 1981 óta megfigyelhető természetes fogyás miatt a magukat magyarnak vallók száma 1980 és 2016 között – a szomszéd országok magyar kisebbségeinek fokozódó betelepülése ellenére – 1,2 millióval csökkent. A 2001-es népszámlálás óta Magyarországon már lehetővé vált a többes etnikai-nyelvi kötődés bevallása is, amelynek eredményeként mintegy félmillió főre tehető a többes etnikai kötődésű népesség száma. A kisebbségi kötődésű népesség számának és arányának rendszerváltás utáni növekedése (1990: 2,6%; 2001: 5,2%; 2011: 7,7%) lényegében az összes magyarországi nemzetiséget érintette. A növekedés hátterében azonban rendkívül összetett, sokszor etnikai csoportonként eltérő folyamatok húzódnak meg. Közülük a legfontosabbak a fent említett módszertani változások, amelyek eredményeként a kettős kötődések és hibrid identitások kifejeződésre juthattak, a bevándorlás (pl. románok, szerbek, ukránok esetében), a szimbolikus etnikai kötődések léte, illetve a természetes szaporodás (a cigányok esetében), valamint néhány esetben a nemzetiségi önkormányzatok létrehozásának lehetősége. Mindezen tényezők ellensúlyozták a legtöbb kisebbség körében megfigyelhető természetes fogyást és a továbbra is végbemenő asszimiláció hatásait.

2016-ban Magyarország népességének 96,3%-a (9,4 millió) vallotta magát magyar, 3,1%-a (299 ezer) roma, cigány, 1%-a (102 ezer) német, 0,2-0,2%-a román (24 ezer), szlovák (22 ezer) és horvát (18 ezer) *nemzetiségűnek* (is). *Anyanyelv* szerint az ország népessége már jóval homogénebbnek tűnt: 97,5% (9,6 millió) magyar, 0,6% (55 ezer) német, 0,4% (40 ezer) cigány (romani, beás), 0,2% (18 ezer) román. Az ország jelentősebb lélekszámú etnikumai között számottevő *társadalomszerkezeti különbségek* figyelhetők meg. A 14 év alattiak arányát tekintve legfiatalabb *korösszetétel*űnek a cigányok (romák) számítanak, akiknek ezen mutatója (31,3%) messze meghaladja a magyarokét (14,5%) és különösen a román, horvát, szlovák, német kisebbségét (7,1-8,1%). Hasonló különbségek figyelhetők meg a nők *termékenység*ét (a száz nőre jutó élveszületett gyermekek számát) illetően is: cigányok 210, magyarok 144, román, német, szlovák, horvát kisebbség 129-153. Az *iskolázottság*ot tekintve különösen kedvezőtlen helyzetben van a roma lakosság: körükben a 15 évesnél idősebbek közül az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzettek aránya igen magas (17,3%). Ugyanez a mutató a magyaroknál, szlovákoknál, horvátoknál 3,1-3,3%, a németeknél 1,7%. A 15–64 éves korú aktív keresők körében a *munkanélküliek* aránya is a cigányok körében a legmagasabb (18,2%), jelentősen meghaladva a magyaroknál (5,3%) és a horvát, német, szlovák, román kisebbségnél megfigyelt értéket (4-7,8%).

A népesség települési szintű nemzetiségi megoszlását a 2011. évi népszámlálás alapján vázolhatjuk föl VI. 3. 10.. A kisebbségi kötődésűek egyre gyarapodó

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

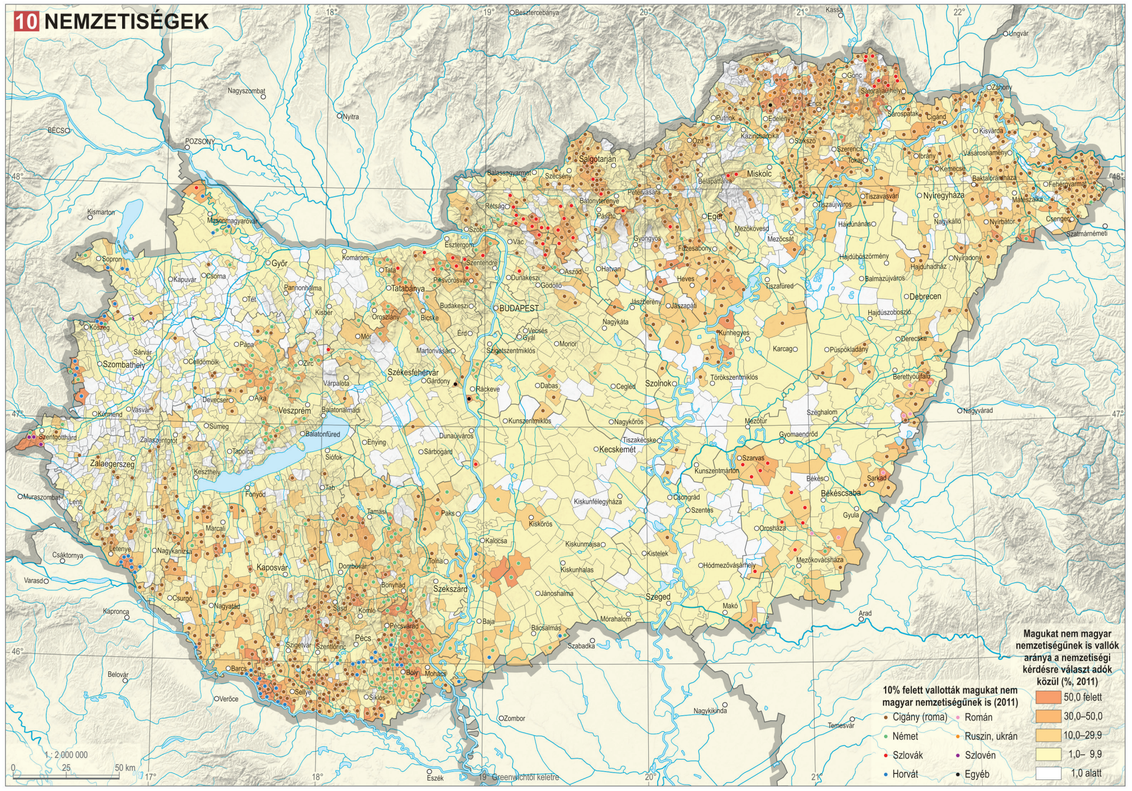

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

VALLÁS

Kocsis Károly, Tátrai Patrik

A vallásos tudat és viselkedés szorosan összefüggő rendszereként értelmezhető vallás a népesség összetételének kiemelkedő fontosságú kulturális eleme. Földünk 8 milliárdnyi lakosának csupán 13,9%-a nem vallásos, a többiek főként keresztények (29,8%), muzulmánok (24,6%), hinduk (14,3%), buddhisták (6,5%) és kínai népi vallásúak (4,9%). A nem vallásosak aránya a különböző okok miatt lezajló elvilágiasodás, szekularizáció következtében világszerte jelentős térbeli eltéréseket mutat. A vallástól elfordultak aránya különösen Európában és Kelet-Ázsiában (pl. Japán, Vietnam, Korea, Kína) magas. Az Eurobarométer 2019. évi felmérése szerint a nem vallásosak és ateisták együttes aránya az EU területén 27%-ot ért el, az átlagot kontinensünk központi, északnyugati (pl. cseh, holland, svéd, francia, brit, belga, német) részein haladják meg. Velük szemben Európa leginkább vallásos, többnyire katolikus és ortodox népessége inkább délnyugati és délkeleti országokban él. A Kárpát-medence országaiban a fenti 2019. évi felmérés szerint a magát egyértelműen nem vallásosnak, ateistának tartó népesség aránya mindenhol az európai átlag alatti (pl. Romániában 1%, Szlovákiában, Horvátországban 11%, Ausztriában, Szlovéniában és Magyarországon 16-20% közötti).

Szekularizáció: *„elvilágiasodás", a vallás és az egyházak társadalmi szerepének csökkenése. Megnyilvánulhat a lakosság vallásos hitének gyengülésében, az egyháztól való tömeges elfordulásban, a vallási tevékenységekben való részvétel, illetve a vallási hittételek elfogadásának csökkenésében, korábbi egyházi feladatok átkerülésében más társadalmi szervezetekhez (laicizálódásban), az egyház szervezetének gyengülésében, de az egyház és az állam szerepének teljes különválasztásában is.*

A vallás és az egyház egészen a 20. század derekáig a magyar államiság és társadalom szerves részét képezte. Hazánk, a Kárpát-medence a 9. század óta Róma és Bizánc, a nyugati és keleti kereszténység vetélkedésének, az elmúlt fél évezredben pedig a katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének színtere. A magyarok 10–11. századi megkeresztelkedése és a római latin egyházhoz, a nyugati kereszténységhez való csatlakozása (1000) ellenére, a katolikus egyház – a reformáció rendkívüli, 16. századi magyarországi sikerei miatt – nem juthatott olyan szerephez a magyar nemzetté válás folyamatában, s nem lehetett a modern magyar nemzeti identitás egyetlen, rendíthetetlen oszlopa, mint a „katolikus–ortodox frontvonal" másik két nemzete, a horvátok és lengyelek esetében. Ennek ellenére a Habsburg Birodalom részévé vált országban, a 17–18. századi ellenreformáció eredményeként, a római katolikus egyház a Magyar Királyság fennállásának végéig (1946) kiváltságos helyzetbe került, szorosan összefonódott az állami intézményekkel. 1949-ben megtörtént a magyar állam és egyházak hivatalos szétválasztása, melyet 1989-ig a kommunista diktatúra ateista, antiklerikális politikája követett. A szekularizáció a rendszerváltás után, főleg az egyes vidéki térségekben megfigyelhető vallási újjászületés miatt fékeződött le.

Az elmúlt évszázad vallási folyamatai

Magyarország az I. világháború után, az 1920-as trianoni békediktátum értelmében, ortodox vallású népességének 98%-át, görögkatolikusainak 91,9%-át, evangélikusainak 63,9%-át, római katolikusainak 56,2%-át, izraelita népességének felét veszítette el. Az 1918–1924 közötti időszakban, az új államhatárokkal összefüggésben, nagyarányú migrációk zajlottak le ugyan, de ezek nem módosították számottevően a felekezeti struktúrát VI. 4. 1. VI. 4. 2..

Európa más országaihoz hasonlóan már a két világháború között is többször csorbították a vallásszabadságot az izraelita felekezetű állampolgárok emberi és polgári jogainak korlátozásával. A „második zsidótörvény" (1939) értelmében azonban zsidónak minősült – vallásától függetlenül – az, akinek legalább egyik szülője vagy két nagyszülője születésekor zsidó vallású volt. A zsidóként kezelt, magát több mint 80%-ban magyar anyanyelvűnek valló kb. 800 ezer (a mai államterületen 480 ezer) lakosból 435 ezret (a jelenlegi területről 180 ezret) az 1944. március 19-ei német megszállás után haláltáborokba deportáltak. A deportálást és a vészkorszak egyéb szörnyűségeit túlélő zsidók száma az 1941–44-es határok között legfőljebb 365 ezerre, az állam mai területén legfőljebb 275 ezerre becsülhető. 1938 után a Kárpát-medence egyéb, nem magyar fennhatóságú területein is sor került az izraelita felekezetű vagy zsidónak számító lakosság jogfosztására, illetőleg – Dél-Erdély kivételével – többségük elhurcolására és elpusztítására (Ausztria 1938, Szlovákia 1940–1942, Horvátország 1941).

A II. világháború után, az 1945 és 1948 közötti ismételt államhatalmi-területi változásokat követő, több százezer lakost érintő népmozgások következtében jelentős átalakulások zajlottak le a térség vallási struktúrájában. Összességében Magyarország mai határain túl, elsősorban a római katolikus németek és magyarok elmenekülése, kitelepítése és háborús vesztesége miatt a római katolikusok száma 1930–1948 között Erdélyben közel 100 ezerrel, 1931–1953 között a Vajdaságban 180 ezerrel fogyott. 1944–48 között ugyanakkor az elcsatolt (mai romániai, szlovákiai, szerbiai, ukrajnai) területekről 230 ezer református és katolikus magyar menekült át a jelenlegi magyar államterületre, mert kitelepítették vagy kiutasították őket. A jelentős részben református magyar menekültek és alföldi magyar agrártelepesek túlnyomó részét az eltávozott,

1 A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPESSÉGÉNEK VALLÁSI ÖSSZETÉTELE (1910–2011)

Év	Össznépesség	Vallásáról nyilatkozó népesség	Vallásos népesség	Római katolikus	Görög-katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallású	Nem vallásos	Ateista	Vallásáról nem nyilatkozó népesség
	száma (ezer fő)														
1910	20 449	20 449	20 447	10 595	2017	1335	2628	74	2843	929	——	26	2	——	——
1930	22 782	22 778	22 753	12 034	2190	1407	2782	68	3236	919	5	112	25	——	4
2001	29 487	27 962	25 203	13 120	902	836	2542	79	7054	18	47	605	2756	4	1525
2011	28 553	24 675	21 970	10 818	774	662	1972	64	6829	15	64	772	2550	155	3878
	megoszlása (%)														
1910	100,0	100,0	100,0	51,8	9,9	6,5	12,8	0,4	13,9	4,5	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
1930	100,0	100,0	99,9	52,8	9,6	6,2	12,2	0,3	14,2	4,0	0,0	0,5	0,1	0,0	0,0
2001	100,0	94,8	85,5	44,5	3,1	2,8	8,6	0,3	23,9	0,1	0,2	2,1	9,3	0,0	5,2
2011	100,0	86,4	76,9	37,9	2,7	2,3	6,9	0,2	23,9	0,1	0,2	2,7	8,9	0,5	13,6

2 A NÉPESSÉG VALLÁSI ÖSSZETÉTELE MAGYARORSZÁG MAI TERÜLETÉN (1910–2011)

Év	Össznépesség	Vallásáról nyilatkozó népesség	Római katolikus	Görög-katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Egyéb vallású	Nem vallásos	Ateista	Vallásáról nem nyilatkozó népesség
	száma												
1910	7 612 114	7 612 114	4 774 485	165 389	484 221	1 632 588	5 101	61 012	471 370	17 948	——	——	——
1920	7 986 875	7 986 875	5 102 466	175 653	496 799	1 670 990	6 225	50 917	473 329	10 496	——	——	——
1930	8 685 109	8 685 109	5 631 246	201 092	533 746	1 813 144	7 300	39 839	444 552	14 190	1 959	——	303
1941	9 316 074	9 316 074	6 119 600	233 659	557 310	1 934 851	8 465	38 318	400 978	22 893	3 841	——	1 674
1949	9 204 799	9 190 990	6 240 399	248 356	482 157	2 014 718	9 449	36 015	133 861	26 035	12 287	——	1 522
2001	10 198 315	7 610 613	5 289 521	268 935	304 705	1 622 796	12 000	15 298	12 871	84 487	1 483 369	——	1 104 333
2011	9 937 628	5 432 375	3 691 389	179 176	215 093	1 153 454	6 820	13 710	10 965	161 768	1 659 023	147 386	2 698 844
	megoszlása (%)												
1910	100,0	100,0	62,7	2,2	6,4	21,4	0,1	0,8	6,2	0,2	0,0	0,0	0,0
1920	100,0	100,0	63,9	2,2	6,2	20,9	0,1	0,6	5,9	0,1	0,0	0,0	0,0
1930	100,0	100,0	64,8	2,3	6,1	20,9	0,1	0,5	5,1	0,2	0,0	0,0	0,0
1941	100,0	100,0	65,7	2,5	6,0	20,8	0,1	0,4	4,3	0,2	0,0	0,0	0,0
1949	100,0	99,8	67,8	2,7	5,2	21,9	0,1	0,4	1,5	0,3	0,1	0,0	0,0
2001	100,0	74,6	51,9	2,6	3,0	15,9	0,1	0,2	0,1	0,8	14,5	0,0	10,8
2011	100,0	54,7	37,1	1,8	2,2	11,6	0,1	0,1	0,1	1,7	16,7	1,5	27,2

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

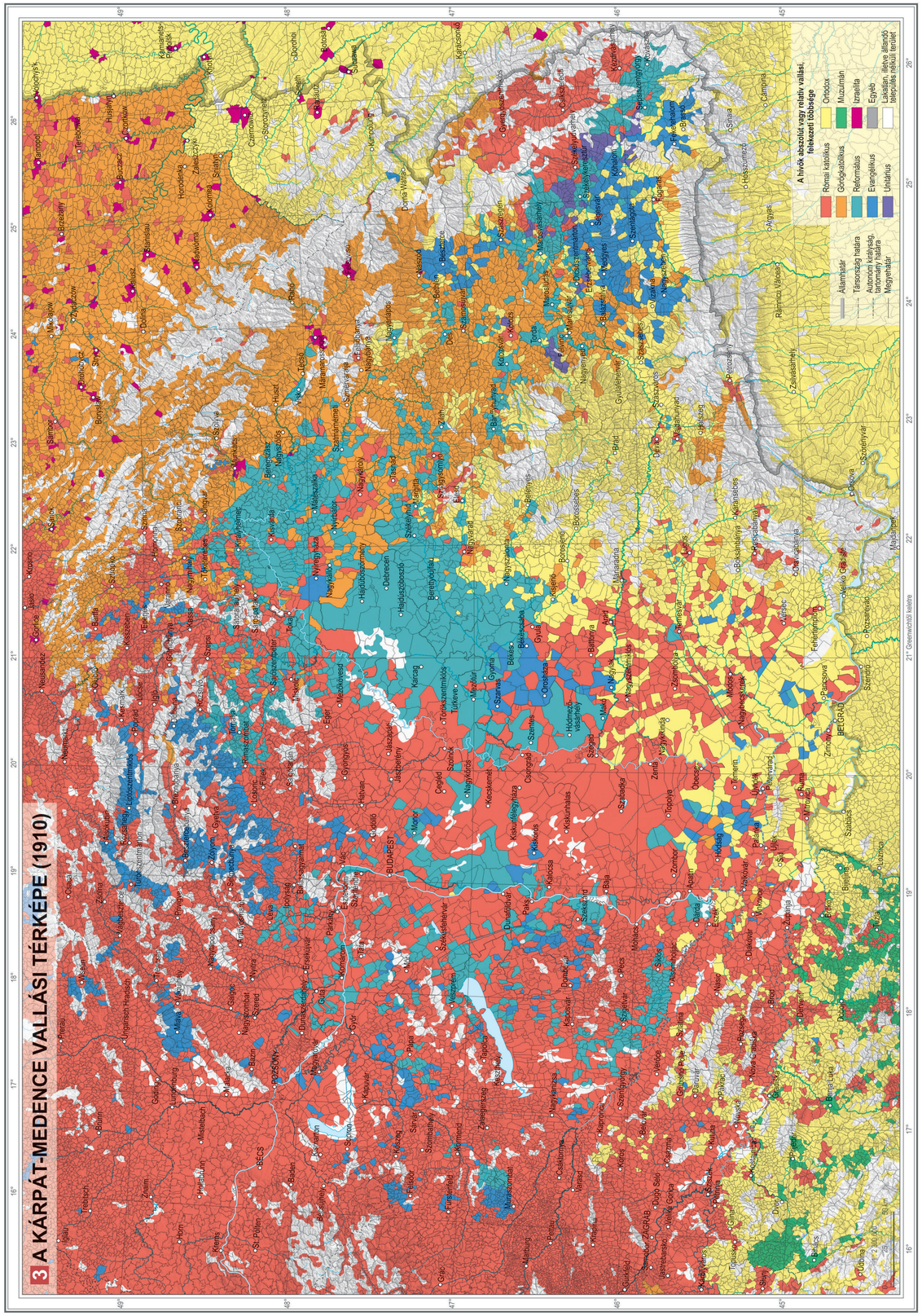

3 A KÁRPÁT-MEDENCE VALLÁSI TÉRKÉPE (1910)

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

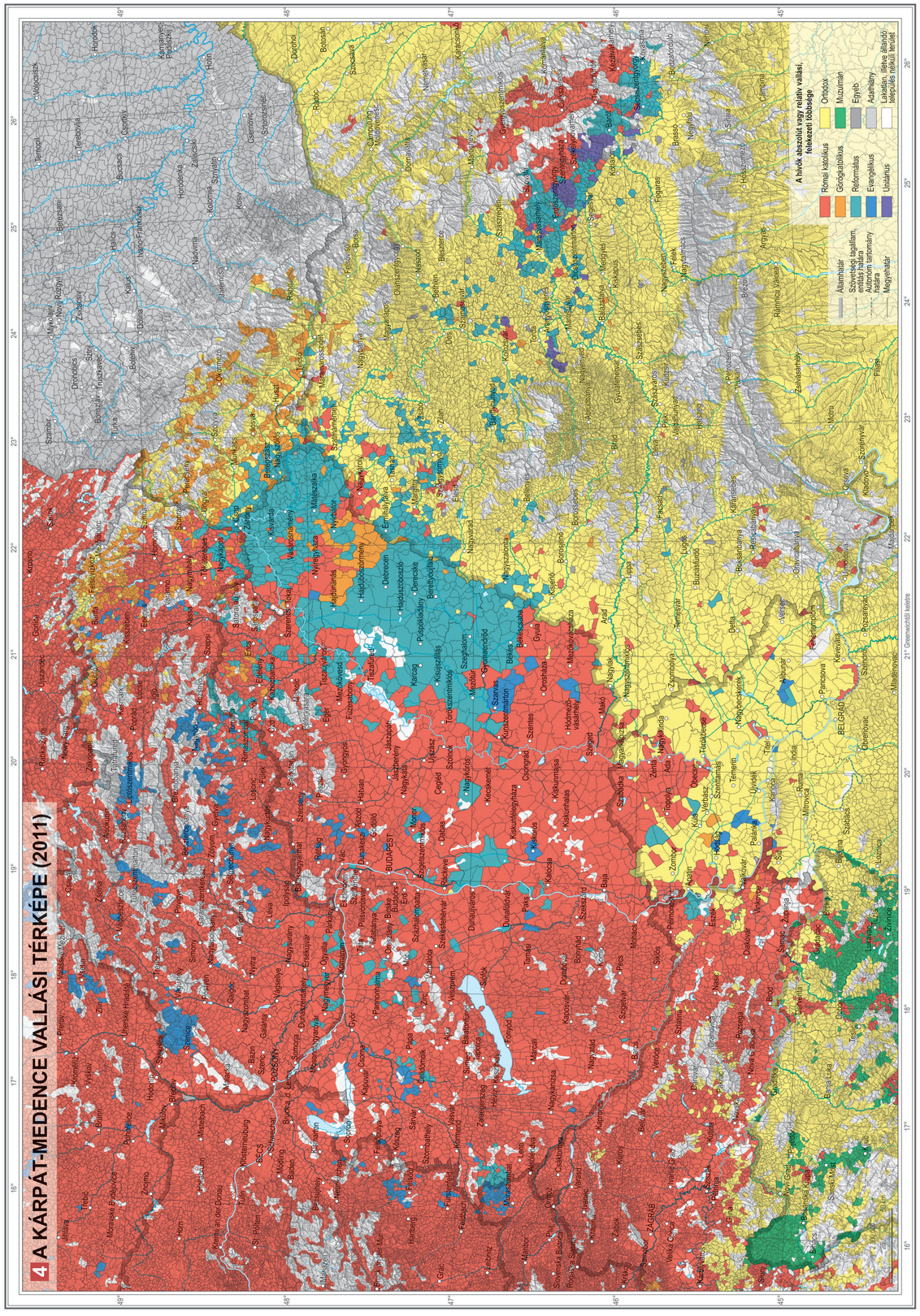

illetőleg kitelepített katolikus, evangélikus németek és szlovákok helyére költöztették. A háborút túlélt zsidóság exodusa a jórészt Palesztinába, Izraelbe irányuló kivándorlással folytatódott, aminek következtében 1945 vége és 1949 között az izraeliták száma Magyarországon 195 ezerről 134 ezerre csökkent. A holokauszt mellett ennek a kivándorlásnak tulajdonítható, hogy az izraeliták aránya 1930–1948/51 között a mai Erdélyben 3,5%-ról 1,7%-ra, Magyarországon 5,1%-ról 1,5%-ra, Kárpátalján 14,1%-ról 3,1%-ra, Szlovákiában 4,1%-ról 0,2%-ra zuhant.

Az imént vázolt migrációk jelentőségével vetekedett az 1946–1950 között a ruszin és román görögkatolikus egyház ellen intézett, a nemzeti (ukrán, román) és vallási (ortodox) egység megvalósítását célzó offenzíva hatása, melynek következményeként – az 1950 táján 1,2 millió erdélyi, 450 ezer kárpátaljai és 225 ezer szlovákiai hívet tömörítő – görögkatolikus egyházakat felszámolták, híveiket ortodoxszá nyilvánították, áttérni nem hajlandó papjaikat pedig deportálták vagy bebörtönözték. Az erőszakos áttérítések és az ortodox oroszok, ukránok, szerbek tömeges betelepülése Kárpátalját és a Vajdaságot 1950-ig ortodox többségűvé változtatták VI. 4. 3. VI. 4. 4.

A telepítések lecsillapodása után, a kommunista rezsimek hatalomra kerülésével, ateista politikájukkal összefüggésben egyre nagyobb lett azok aránya, akik magukat nem vallásosnak, illetve ateistának tekintették. A hívők felekezeti térszerkezete a szocialista évtizedekben nem módosult lényegesen, csupán a szocialista urbanizáció, a belső vándorlások által leginkább érintett, korábban protestáns jellegű vonzásközpontok veszítették el református vagy evangélikus többségüket.

1989–91-ben Európa volt szocialista országaiban a kommunista rezsimek, a szovjet gazdasági, katonai szövetségi rendszerek összeomlásával párhuzamosan politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltozások zajlottak le, melyek alapvetően átformálták az egyház–állam kapcsolatot is. Az utóbbi évtizedekben a korábbi szocialista országok többségében végbement vallási újjáéledés mellett megerősödtek a kis szabadegyházak és kisebb vallási közösségek, ami fokozódó vallási pluralizálódást eredményezett. Ehhez hozzájárult – a főként Budapestre irányuló legális bevándorlással – a buddhizmus és az iszlám mint apró színfolt megjelenése.

A jelenlegi vallási térszerkezet

Magyarország mai területén a népesség vallási sokszínűségének (diverzitásának) a 16–17. századig visszanyúló történelmi (pl. reformáció, ellenreformáció), migrációs és részben etnikai okai vannak. A vallási diverzitás (a római és görögkatolikus mellett református és evangélikus jelenlét) az ország északkeleti, központi és dél-tiszántúli részein a legnagyobb. A leginkább katolikus jellegű tájakon (pl. Nyugat-Dunántúl, Palócföld, Jászság, Kiskunság) pedig jóval szerénybb VI. 4. 5.

A 2011. évi népszámlálások szerint a *Kárpát-medence* 28,5 milliós népességének 40,6%-a vallotta magát katolikusnak (37,9% római, 2,7% görögkatolikusnak), 9,4% protestánsnak (ebből 6,9% református), 23,9% ortodoxnak és 3,1% egyéb vallásúnak VI. 4. 1.. Több mint 2,7 millió lakos (9,4%) tartotta magát *nem vallásosnak vagy ateista*nak, 3,9 milliónak (13,6%) pedig nem kívántak a felekezeti, vallási hovatartozást firtató kérdésre válaszolni. Magyarország esetében ezen mutatók értéke különösen magas: 18,2%, illetve 27,2% VI. 4. 2.. A valláshoz, felekezethez tartozó népesség aránya a 2011-es népszámlálás szerint Magyarországon lényegesen alacsonyabb (54,6%), mint a szomszédos régiókban: Kárpátalja 98,1%, Pannon-Horvátország 94,5%, Erdély 93,9%, Vajdaság 92,2%, Szlovákia 76,0% VI. 4. 6..

Az „elvallástalanodás, elegyháztalanodás" mértéke kivált a fiatalság körében különösen nagy, területileg pedig Budapesten és a többi magyar, szlovák nagyvárosban (pl. Pozsony, Kassa, Besztercebánya), a hajdani nehézipari központokban (pl. Dunaújváros, Oroszlány, Tatabánya, Salgótarján), valamint a közép-tiszántúli protestáns többségű vidékeken VI. 4. 7. VI. 4. 8.. Az utóbbi, korábban református és evangélikus dominanciájú tájakon (pl. a Mezőtúri, Hajdúszoboszlói, Szeghalmi, Balmazújvárosi, Karcagi, Gyomaendrődi, Orosházi járásokban) a népességnek csupán 30-40%-a vallotta magát egyházhoz, felekezethez tartozónak. Ezek azok az alföldi területek, ahol a szegényparasztság már a 20. század első felében nagyon fogékony lett a szocialista eszmékre, ahol 1945-ben a Magyar Kommunista Párt (az iparvidékek mellett) különösen nagy sikereket ért el, ahol a protestáns egyházak hívőiket a legkevésbé tudták megtartani és a szekularizációt fékezni.

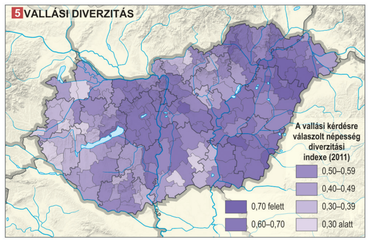

A vallási térszerkezet a 20. század dereka óta csupán a szocialista urbanizáció által leginkább érintett vonzásközpontokban változott számottevően: a katolikus többségű országokban (Magyarország, Szlovákia, Horvátország) a katolikus, az ortodoxokban (Románia, Szerbia, Ukrajna) az ortodox dominancia érvényesült VI. 4. 3. VI. 4. 4..

A Kárpát-medence hívőinek csaknem a fele (a teljes népesség 37,9%-a, 10,8 millió fő) *római katolikus*, ők Pannon-Horvátország, az Őrvidék, Szlovákia, Muravidék és Magyarország területén többségben vannak 1. Arányuk különösen magas Horvátországban, Északnyugat-Szlovákiában és a Székelyföld északkeleti felében, a Dunántúl nyugat-délnyugati részén, Bácskában, a Kiskunság délkeleti területein, a Jászságban, valamint a Palócföld egyes vidékein (Nógrád, Heves) VI. 4. 9.. A 2011-es népszámlálások szerint a legtöbb római katolikus a következő városokban él (ezer főben): Zágráb (656), Budapest (501), Pozsony (214), Kassa (108), Eszék (91), Pécs (62), Szeged (61), Győr (58) és Miskolc (49). A rendszerváltás óta az egyház történelmi búcsújáróhelyei, a vallási turizmus megélénkülésének jeleként, egyre hatalmasabb tömegeket vonzanak. A Kárpát-medence legjelentősebb római katoli-

6 A NÉPESSÉG VALLÁSI ÖSSZETÉTELE A KÁRPÁT-MEDENCE RÉGIÓIBAN (2011)

	Össznépesség	Vallásáról nyilatkozó népesség	Valásos népesség	Római katolikus	Görögkatolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallású	Nem valásos	Ateista	Vallásáról nem nyilatkozó népesség
	száma														
Magyarország	9 937 628	7 238 784	5 432 375	3 691 389	179 176	215 093	1 153 454	6 820	13 710	10 965	5 579	156 189	1 659 023	147 386	2 698 844
Szlovákia	5 397 036	4 825 599	4 100 237	3 347 277	206 871	316 250	98 797	——	49 133	1 999	——	79 910	725 362	——	571 437
Kárpátalja	1 259 570	1 247 570	1 235 570	58 000	226 000	3 000	100 000	——	810 000	——	——	38 570	12 000	——	12 000
Erdély	6 789 250	6 394 745	6 374 985	632 948	142 862	30 711	598 167	57 485	4 464 058	1 178	3 416	444 160	12 452	7 308	394 505
Vajdaság	1 931 809	1 806 864	1 780 958	321 691	15 000	47 378	16 651	——	1 357 137	254	14 206	8 641	25 906	——	124 945
Pannon-Horvátország	2 872 954	2 807 843	2 714 096	2 496 170	4 535	2 420	3 437	——	133 232	423	35 060	38 819	93 747	——	65 111
Muravidék	80 550	71 050	66 050	52 000	——	11 690	210	——	120	——	180	1 850	5 000	——	9 500
Őrvidék	284 581	282 381	265 381	219 000	——	35 000	1 600	——	2 000	——	6 000	1 781	17 000	——	2 200
Kárpát-medence	**28 553 378**	**24 674 836**	**21 969 652**	**10 818 475**	**774 444**	**661 752**	**1 972 106**	**64 305**	**6 829 390**	**14 819**	**64 441**	**769 920**	**2 550 490**	**154 694**	**3 878 542**
	megoszlása (%)														
Magyarország	100,0	72,8	54,7	37,1	1,8	2,2	11,6	0,1	0,1	0,1	0,1	1,6	16,7	1,5	27,2
Szlovákia	100,0	89,4	76,0	62,0	3,8	5,9	1,8	0,0	0,9	0,0	0,0	1,5	13,4	0,0	10,6
Kárpátalja	100,0	99,0	98,1	4,6	17,9	0,2	7,9	0,0	64,3	0,0	0,0	3,1	1,0	0,0	1,0
Erdély	100,0	94,2	93,9	9,3	2,1	0,5	8,8	0,8	65,8	0,0	0,1	6,5	0,2	0,1	5,8
Vajdaság	100,0	93,5	92,2	16,7	0,8	2,5	0,9	0,0	70,3	0,0	0,7	0,4	1,3	0,0	6,5
Pannon-Horvátország	100,0	97,7	94,5	86,9	0,2	0,1	0,1	0,0	4,6	0,0	1,2	1,4	3,3	0,0	2,3
Muravidék	100,0	88,2	82,0	64,6	0,0	14,5	0,3	0,0	0,1	0,0	0,2	2,3	6,2	0,0	11,8
Őrvidék	100,0	99,2	93,3	77,0	0,0	12,3	0,6	0,0	0,7	0,0	2,1	0,6	6,0	0,0	0,8
Kárpát-medence	**100,0**	**86,4**	**76,9**	**37,9**	**2,7**	**2,3**	**6,9**	**0,2**	**23,9**	**0,1**	**0,2**	**2,7**	**8,9**	**0,5**	**13,6**

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

1 *A hívő magyarok többsége római katolikus*

kus zarándokhelyei Szlovákiában Lőcse, Óhegy, Sasvár, Máriavölgy; Magyarországon Mátraverebély, Máriabesnyő, Máriaremete, Máriagyüd, Andocs, Csatka; Pannon-Horvátországban Marija Bistrica, Almás; Erdélyben és a Partiumban Csíksomlyó 2, Máriaradna; a Vajdaságban Doroszló. A rendszerváltozás óta az Ukrajnában és Romániában ismét törvényesen működő *görögkatolikus* egyház az 1950 előtt még 2,5 milliónyi híve közül mára csak 774 ezret tudott megtartani, illetve az ortodoxoktól (kisebb részben római katolikusoktól) visszacsábítani. A részben ruszin vagy román

2 *A csíksomlyói búcsú mára az összmagyarság legjelentősebb keresztény eseményévé vált*

eredetű görögkatolikusok Kárpátalján (226 ezer), Szlovákiában (207 ezer) Szepes, Sáros, Zemplén félreeső fekvésű, többnyire hegyvidéki, ruszin területein, Erdélyben (143 ezer) legnagyobb számban Máramaros, Szat-

3 *A hívő magyarok többsége a Tiszától keletre reformátusnak vallja magát*

már és Kolozs megyékben, Magyarországon (179 ezer) főként Hajdú és Szabolcs határvidékén és a Cserehát belsejében tömörülnek **VI. 4. 10.**. Legjelentősebb búcsújáróhelyeik Máriapócs és az erdélyi Füzesmikola.

A Kárpát-medence legerősebb protestáns egyháza, a *református,* 2 millió hívet számlál, az össznépesség 6,9%-át képviseli. A terület református tusainak 58%-a Magyarországon, 30%-a Erdélyben, 5%-a Szlovákiában és 4%-a Kárpátalján él. A moldvai csángók és az északkeleti székelyek kivételével ez a Tisza–Fehér-Körös vonalától keletre élő magyarok domináns felekezete **VI. 4. 11.** 3. A magyaroknak Kárpátalján közel

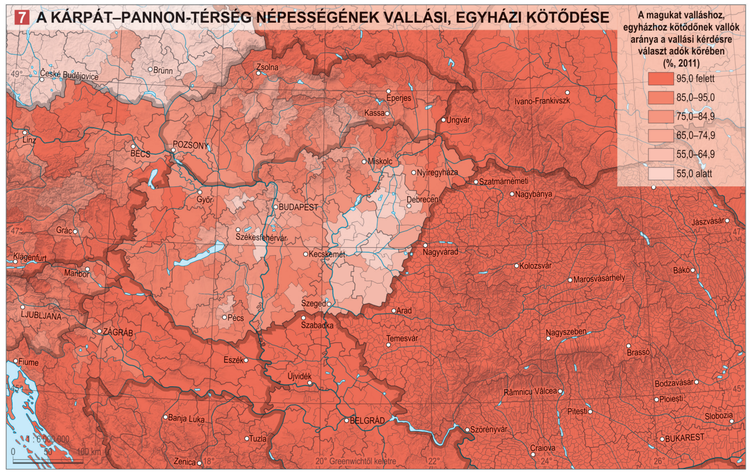

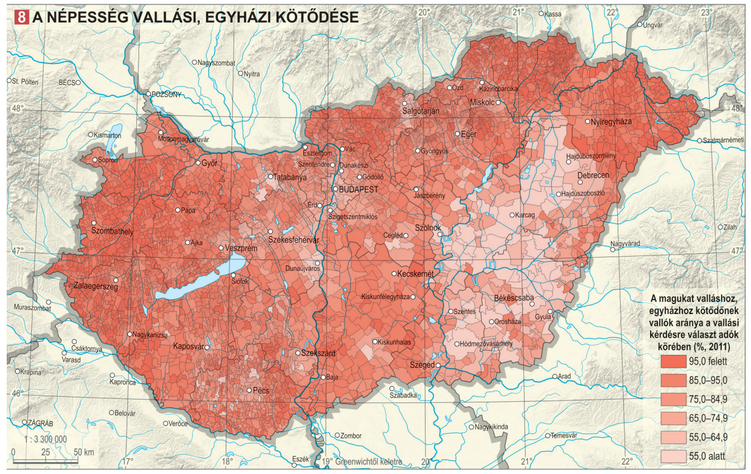

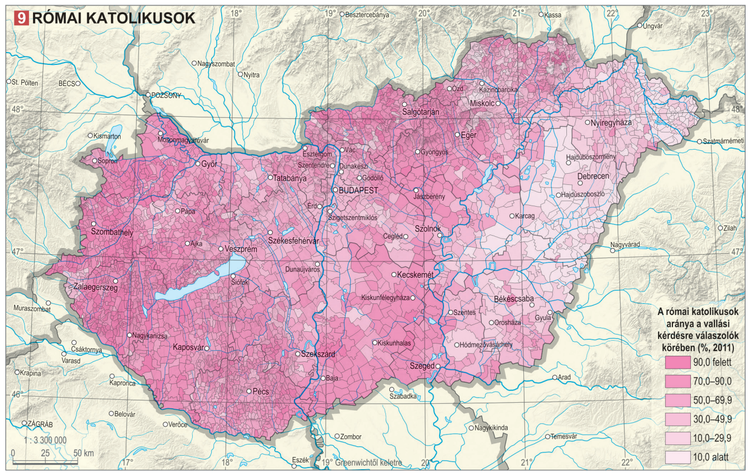

⅔-a, Erdélyben fele, Magyarországon hatoda, Szlovákiában tizede vallja magát reformátusnak. A 20. század második felében a református egyház legkevésbé a Tiszántúl középső részein élő híveit volt képes megtartani. Reformátusnak legtöbben (ezer főben) Budapesten (147), Debrecenben (52), Marosvásárhelyen (36), Kolozsváron (32), Nagyváradon (27), Miskolcon (25) és Nyíregyházán (20) vallották magukat.

Az *evangélikus* egyház híveinek száma a 20. század közepe óta – az evangélikus németek távozása és a szekularizáció miatt – megfeleződött, 662 ezerre csökkent. 2011-ben 48%-uk Szlovákiában, 32%-uk Magyarországon élt. Evangélikus jellegű településcsoportok elsősorban Közép-Szlovákia periférikus fekvésű területein, a Fehér-Kárpátokban, az Örvidéken Felsőlövő vidékén, a Muravidék északi részén, Magyarországon Pápa környékén, Békésben, Nógrád és Pest megyék közös határvidékén, valamint a vajdasági szlovák nyelvszigeteken találhatók **VI. 4. 4.** **VI. 4. 10.**. Legtöbb hívük (ezer főben) ma Budapest (30), Pozsony (22), Besztercebánya (9), Turócszentmárton (9), Nyíregyháza (8) és Békéscsaba (8) lakója.

A 64 ezer lelket tömörítő *unitárius* egyház legfőbb bázisa az erdélyi székelység, akik Székelyudvarhely

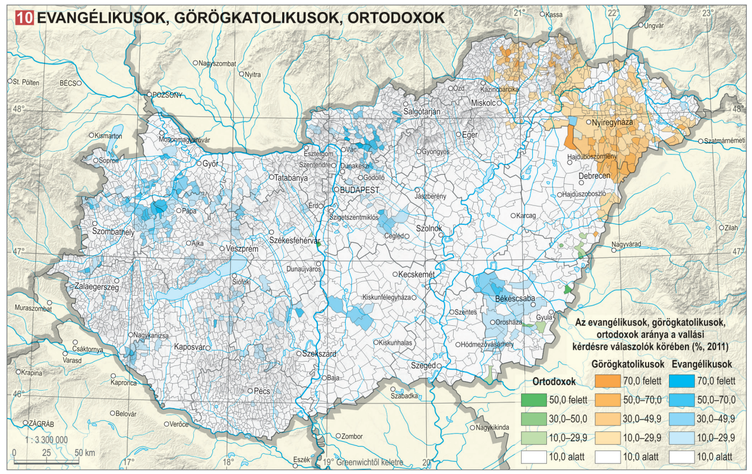

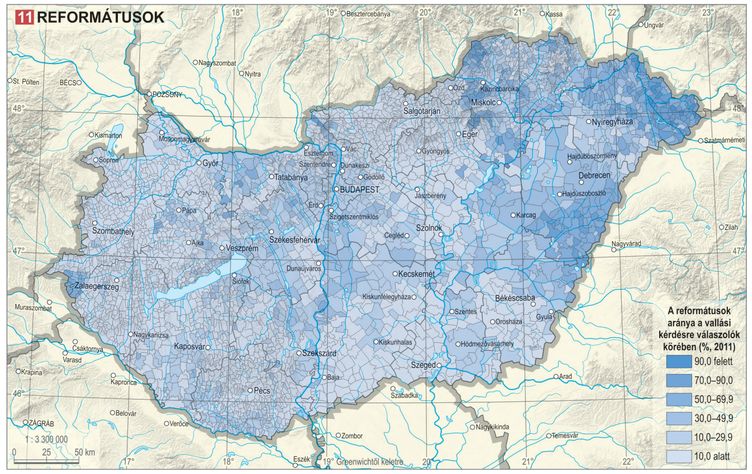

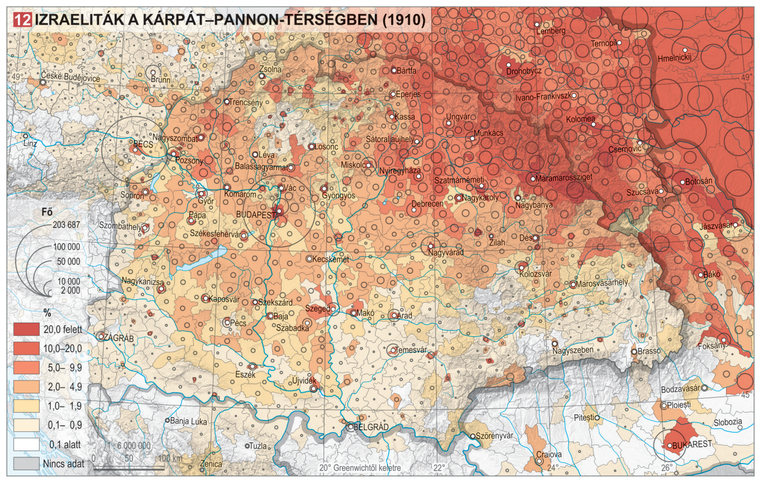

4 *A Kárpát-medence délkeleti felének domináns egyháza az ortodox*

környékén és Tordától délre (Aranyosszék) alkotnak unitárius többségű településcsoportokat. Legtöbb hívük Székelyudvarhelyen, Budapesten, Marosvásárhelyen és Kolozsváron él.

Az *ortodox* egyházak a 20. század második felében a görögkatolikus hívők többségének bekebelezésével, a Kárpátokon túli és balkáni ortodoxok (románok, szerbek, ukránok, oroszok) százezreinek betelepítésével megduplázták híveik lélekszámát (2011-ben több mint 6,8 millió főre), arányukat a Kárpát-medence népességén belül 14%-ról 24%-ra növelték. Ennek eredményeként a hívőknek a Vajdaságban ma már 76%-a, Erdélyben 70%-a, Kárpátalján 66%-a ortodox felekezetű 4. Ugyanakkor a régió katolikus dominanciájú országaiban az ortodoxia visszaszorulása figyelhető meg. Magyarországon az ortodox etnikumok (szerbek, románok) beolvadása, Szlovákiában a ruszinoknak a görögkatolikus egyházhoz való fokozatos visszatérése, Horvátországban a szerbek többségének az 1991–95 közötti háború idején történt elmenekülése miatt csökkent számottevően a lélekszámuk. Legnépesebb közösségeiknek a következő városok adnak otthont (ezer főben): Temesvár (239), Kolozsvár (213), Brassó (205), Újvidék (181), Nagyszeben (117), Nagyvárad (110) és Arad (109).

5 *Az izraelita vallásúak a 20. század elején még Budapest lakosságának közel negyedét tették ki. A Dohány utcai zsinagóga*

A Kárpát-medence északkeleti területein az egy évszázaddal ezelőtt még különösen nagy arányt képviselő **VI. 4. 12.** *izraeliták* 5 lélekszáma 1910 és 2011 között – a holokauszt, a kivándorlás, végül pedig a vallási identitás fokozatos elvesztése miatt – 929 ezerről 15 ezerre csökkent (Magyarországon 11 ezer, illetve a kulturális identitástudatot alapul vevő becslések szerint 64-120 ezer fő). Kétharmaduk Budapesten él, míg a többieknek főként Pozsony, Kassa, Szeged, Debrecen és Miskolc ad otthont.

A *szabad- és kisegyházak* a Kárpát-medencében a 19. század második felétől a történelmi egyházak hitéleti tevékenységével összefüggő zavarok, külföldi missziós tevékenységek, egyházi megújulási mozgalmak eredményeként jöttek létre (pl. önkösdiek, baptisták, Jehova tanúi, adventisták, Hit Gyülekezete).

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

ISKOLÁZOTTSÁG

Dövényi Zoltán

„A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma" – írta egykoron Széchenyi István. A humán erőforrás színvonalának sok szempontból ma is nagy a jelentősége. Minden ország fontos mutatója a népesség iskolázottságának szintje, ám nemcsak a diplomások száma és aránya, hanem az alfabetizáció, azaz a népesség írni-olvasni tudása, más megközelítésből nézve az analfabéták aránya is az.

Magyarországon a dualizmus korában indult el a lakosság iskolázottságának jelentős javulása: 1869-ben a népesség bő kétharmada volt analfabéta, 1910-ben viszont a Magyar Királyságban a 6 évesnél idősebb népesség 68,7%-a, a trianoni Magyarország területén pedig 80,3%-a tudott írni és olvasni. Ezen alapvető iskolázottsági mutató a Kárpát-medencén belül területileg markáns különbségeket takart, s nagyon határozottan kialakult egy nyugat–keleti irányú lejtő, azaz a nyugati országhatártól Erdély, illetve Horvát-Szlavónország felé jelentősen csökkent az alfabetizációs szint VI. 5. 1.. Az írni-olvasni tudás szintje erősen eltért az etnikumok és vallásfelekezetek között is. Az előbbi szempontból nézve a Magyar Birodalom területén a németek álltak az élen (1910: 73%), majd a magyarok következtek (1910: 70%), a sort a románok és a ruszinok zárták (1910: 35, illetve 26%).

1 *A közoktatás fontos állomása: az érettségi vizsga*

A két világháború közötti időszak egyik legnagyobb eredménye az írni-olvasni tudás csaknem általánossá válása. A változás mértékét egyértelműen jelzi, hogy 1920-ban a hétéves és idősebb népesség 15,2%-a, 1949-ben viszont már kevesebb mint 5%-a volt analfabéta. Ezen időszak további fontos fejleménye, hogy az írni-olvasni tudás terén egyre inkább csökkent a különbség a férfiak és a nők között.

Az analfabéták száma és aránya tendenciájában azóta is csökken, 2016-ban az érintett népesség körében már 1% alá esett. Ez azonban még mindig több mint 83 ezer embert jelent, ami azt jelzi, hogy az analfabetizmus – alacsony szinten ugyan, de – újratermelődik VI. 5. 2..

Az írni-olvasni tudás az iskolázottság alapja, erre építve lehet nagyobb tudást megszerezni. Hosszabb távot vizsgálva egyértelműen kitűnik, hogy a népesség egyre nagyobb számban és arányban végez az iskolarendszer magasabb szintjein. A hétéves és idősebb népesség iskolázottságát nézve 1920-ban legtöbben az általános iskola 6-7 osztályát végezték el, az arány évtizedeken keresztül így is maradt. Magasabb szintre lépést az 1980-as népszámlálás regisztrált, amikor már a 8 általánost végzettek aránya volt a legmagasabb. Minőségi ugrásnak is tekinthető, hogy 2011-ben az érettségizettek alkották a legnagyobb csoportot, ami így volt 2016-ban is 1. Említést érdemel, hogy 2016-ban nem volt nagy különbség a 8 általánost, a szakmunkásképzőt, valamint az egyetemet, főiskolát végzettek száma és aránya között. S ha ez a tendencia folytatódik, akkor a 2021-es népszámlálás már azt regisztrálhatja, hogy az érettségizettek után a diplomások alkotják a második legnagyobb csoportot.

Érdemes azonban egy pillantást vetni a másik pólusra is, mivel a 8 általánost sem végzettek aránya a hétéves és idősebb népességben még 2016-ban is 11,0%-ot tett ki VI. 5. 3.. Lényegesen jobb a helyzet, és a kép is reálisabb, ha a 0–7 osztályt végzettek arányát a 15 éves és idősebb népességhez viszonyítjuk: ekkor már csak 3,2% az arányuk. Valójában azonban ez is több mint 270 ezer fő, közülük mintegy százezer munkaképes korú, akik mindenképpen gondot okoznak a munkaerőpiacon. Az alacsony iskolai végzettség a nőkre még ma is jellemzőbb: miközben hátrányos helyzetük miatt a 15 éves és idősebb nők 4,2%-a nem rendelkezik alapfokú végzettséggel sem, addig a férfiak esetében ez csak 2,1%.

2 AZ ANALFABÉTÁK SZÁMA ÉS ARÁNYA (1910–2016)

Év	7 éves és idősebb népesség	Ebből az analfabéták	
		száma	aránya (%)
1910	6 467 787	1 276 788	19,7
1920	7 197 923	1 092 850	15,2
1930	7 619 071	734 853	9,6
1941	8 225 493	523 849	6,4
1949	8 095 733	400 353	4,9
1960	8 737 124	334 957	3,8
1970	9 347 226	224 636	2,4
1980	9 512 019	161 430	1,7
1990	9 513 243	187 139	2,0
2001	9 487 187	164 163	1,7
2011	9 264 462	109 673	1,2
2016	9 165 428	83 284	0,9

Ez a mutató is jelentős területi különbségeket takar: 1,3% (Budapest és az Érdi járás) és 16% (Edelényi járás) között húzódik az ív. A főváros mellett 16 olyan járás van, ahol a mutató értéke 2% alatt volt 2016-ban. Túlnyomó részük Budapesten és agglomerációjában, illetve az Észak-Dunántúlon található. Hasonlóképpen koncentrálódnak a legmagasabb, legrosszabb értékkel rendelkező (különösen nagy arányban a cigányok által lakott) járások az ország északkeleti részén és a Kö-

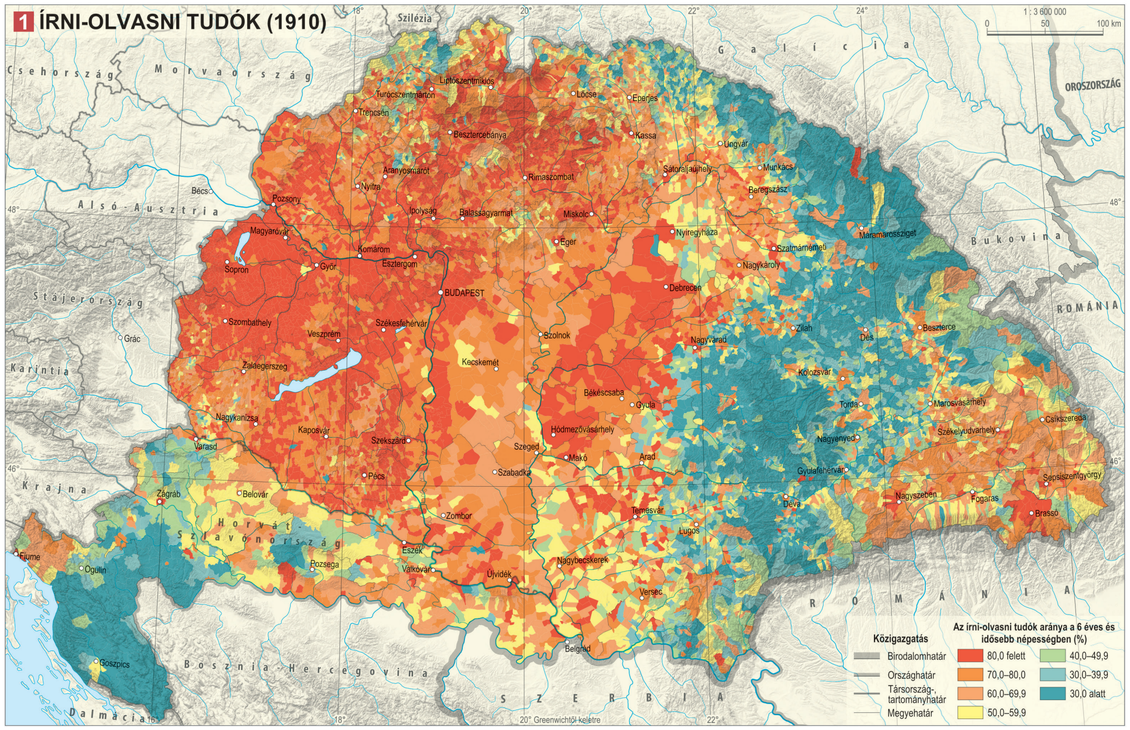
1 ÍRNI-OLVASNI TUDÓK (1910)
Szilézia
Csehország
Morvaország
Galícia
OROSZORSZÁG
Alsó Ausztria
Bukovina
Stájerország
ROMÁNIA
Karintia
Krajna
Horvátország
Szlavónország
Boszniahercegovina
Dalmácia
SZERBIA
BUDAPEST
Bécs
Pozsony
Győr
Sopron
Székesfehérvár
Szombathely
Veszprém
Zalaegerszeg
Kecskemét
Szolnok
Szeged
Debrecen
Miskolc
Nyíregyháza
Eger
Pécs
Kaposvár
Nagykanizsa
Szekszárd
Békéscsaba
Gyula
Hódmezővásárhely
Arad
Temesvár
Nagyvárad
Kolozsvár
Brassó
Zágráb
Eszék
Fiume
Ogulin
Goszpics
Belovár
Varasd
Pozsega
Zombor
Újvidék
Versec
Nagybecskerek
Lugos
Beszterce
Munkács
Ungvár
Kassa
Losonc
Trencsén
Turóczszentmárton
Liptószentmiklós
Trencsén
Aranyosmarót
Nyitra
Rimaszombat
Balassagyarmat
Jolsva
Ipolyság
Komárom
Esztergom
Tata
Vác
Cegléd
Kecskemét
Szolnok
Jászberény
Karcag
Hajdúböszörmény
Hajdúszoboszló
Mezőkövesd
Ózd
Salgótarján
Gyöngyös
Dunaújváros
Siklós
Mohács
Baja
Kiskunfélegyháza
Kiskunhalas
Orosháza
Szentes
Makó
Gyula
Békéscsaba
Nagyszalonta
Nagyvárad
Zilah
Déva
Hunyad
Marosvásárhely
Székelyudvarhely
Csíkszereda
Segesvár
Nagyszeben
Fogaras
Brassó
Temesvár
Lugos
Orsova
Turnu Severin
Craiova
Pitești
Ploiești
Bukarest
Giurgiu
Constanța
Konstanca
Tulcea
Galați
Brăila
Buzău
Focșani
Bacău
Roman
Piatra Neamț
Suceava
Botoșani
Iași
Vaslui
Bârlad
Huși
Tecuci

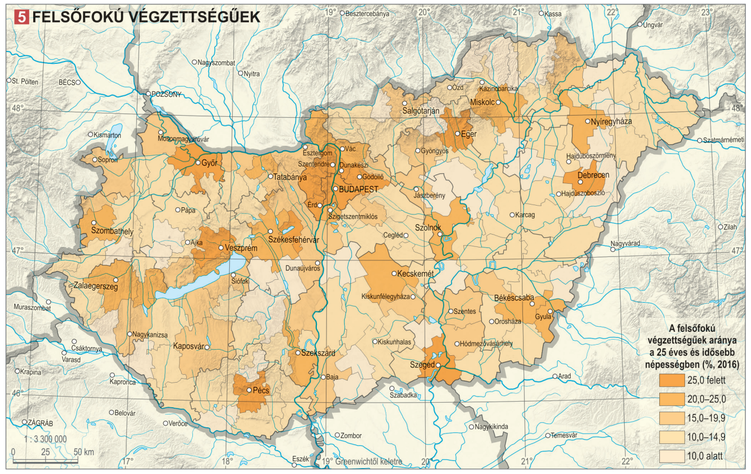

félszeres: 6,2 (a teljes egészében cigányok lakta, abaúji Csenyéte) és 14,1 (a fővárosi agglomerációban lévő Telki) között húzódik az ív. Akárcsak a diplomások esetében, itt is markánsan kirajzolódik a falu–város kettősség: a magasabban urbanizált térségek közötti vidéki területek alacsonyabb iskolázottsági szintje egyértelműen megmutatkozik. Az elvégzett osztályok számának átlaga alapján is jól látszanak a térszerkezet gyenge elemei, a strukturális problémákkal küzdő (nagy arányban a roma népesség lakta) térségek, mint például a Cserehát, a Közép-Tisza-vidék, a Dél-Dunántúl jelentős része és egyes országhatár melletti területek.

Településszinten nézve 17 olyan község volt, ahol az elvégzett osztályok számának átlaga még a nyolcat sem érte el. Többségükben magas a cigány népesség aránya, mint a legalacsonyabb értéket felmutató Csenyéte esetében is (6,2). Jóval nagyobb a száma az átlagosnál érzékelhetően magasabb értékkel rendelkező településeknek. Egy részüket az elmúlt évtizedek szuburbanizációs folyamatai „tették naggyá", mint például a fővárosi agglomeráció jó néhány települését, amelyekben a központi városokból kiköltöző magas iskolázottságú csoportok érzékelhetően javították a mutató értékét. Ez különösen a kisebb népességszámú községek esetében vezetett az átlagosnál jóval magasabb osztályszámhoz (például Nagykovácsi: 13,4, Remeteszőlős: 13,9, Telki: 14,1). Hasonló esetek említhetők más nagyvárosok szuburbán övezetéből is, mint Győrújbarát és Győrújfalu (12,3, illetve 12,4) Győr mellett, Kozármisleny (12,3) a pécsi agglomerációban, valamint Sé (12,3) Szombathely várostérségéből.

A szuburbanizáció, a fővárosból az agglomerációjába való kiköltözés Budapest iskolázottsági mutatóját csak kisebb mértékben rontotta, mivel jelentkezett a bevándorlás kompenzáló hatása is. A fővárosi átlag (12,8) mögött is vannak területi különbségek, ezek azonban messze nem akkorák, mint a diplomások esetében: az éllovas itt is a XII. kerület (14,5), a sereghajtó pedig a XXI. és a XXIII. kerület (11,7) VI. 5. 6..

Amint arról korábban már szó volt, a férfiak és a nők iskolázottsági jellemzői sajátos képet mutatnak. Egy részük szinte hagyományosnak tekinthető, mások viszont az elmúlt néhány évtized változásainak a következményei. Az előbbihez tartozik, hogy a nők között magasabb az alacsony iskolai végzettségűek aránya, mint a férfiaknál. Ezt a 2016-os mikrocenzus adatai is alátámasztották: a legfeljebb 8 általánost végzettek aránya a 7 évesnél idősebb népességből a nőknél 35,5%, a férfiaknál viszont csak 29,6%. A férfiak/fiúk és a nők/lányok eltérő iskoláztatási szokásaira, illetve stratégiáira vezethető vissza, hogy a férfiak között jóval nagyobb az érettségit nem adó középfokú iskolákban végzettek aránya (26,1%, illetve 12,8%). Amíg a fiúkat a szocialista időszakban inkább szakmunkásképzőkbe adták, addig a lányokat inkább gimnáziumba. Ahhoz azonban hosszabb idő kellett, hogy a nők körében magasabb legyen az érettségizettek aránya, mint a férfiaknál, így napjainkban sincs nagy különbség ezen a téren a két nem között (31,6, illetve 27,1%). A diplomások esetében pedig még frissebb a váltás a nők és a férfiak között (20,1, illetve 17,2%).

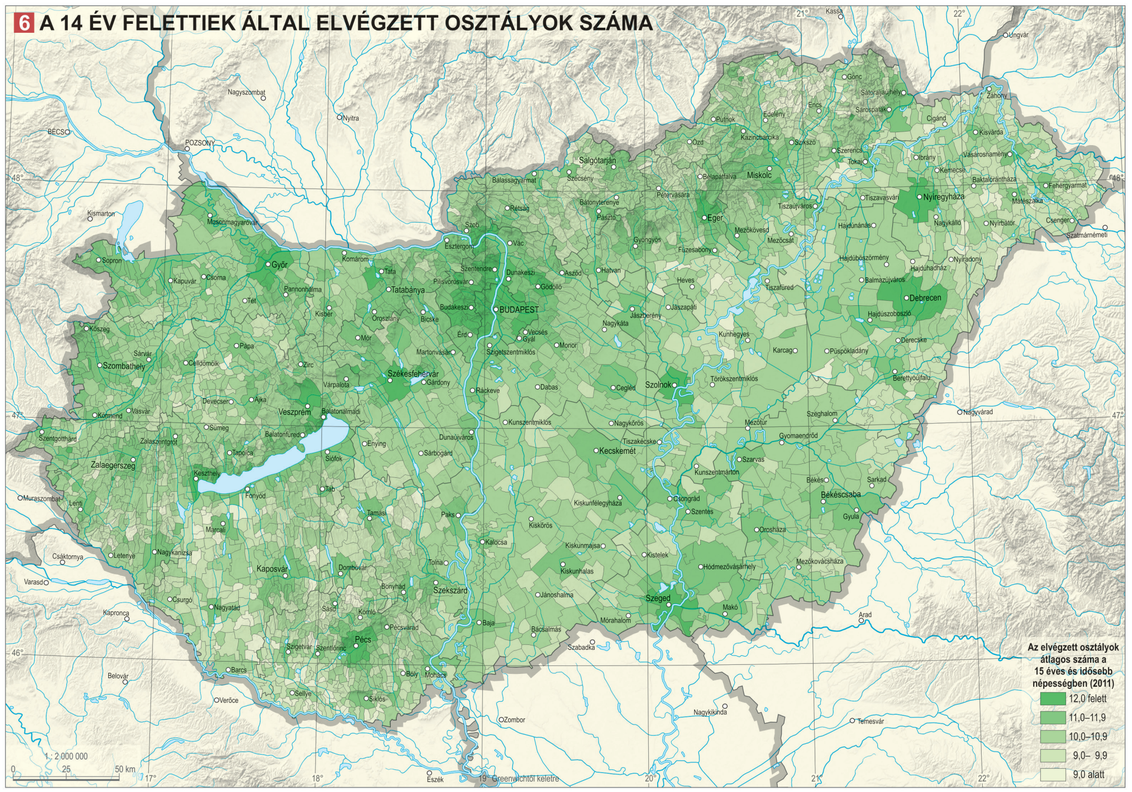

Az országos átlagok mögött természetesen itt is jelentősek a területi különbségek. Nincs vagy alig van eltérés viszont abból a szempontból, hogy egyedül a szakmunkás végzettségűek körében magasabb a férfiak aránya, a többi csoportban viszont a nők vezetnek. A már többször emlegetett elmaradott térségek népességének alacsony iskolázottságát ez a mutató is tükrözi. Az ide tartozó járásokat a hét éves és idősebb népességből a legfeljebb 8 általánost végzettek országos átlagnál jóval magasabb értéke jellemzi, ami a férfiaknál 50% körül mozog, a nőknél pedig még ennél is magasabb, esetenként meghaladja a 60%-ot is (Edelényi járás: 62,8%). Az országos átlaghoz leginkább a szakmunkások aránya áll közel, ez a férfiakra és a nőkre egyaránt érvényes. Az érettségizettek esetében a férfiak és a nők közötti különbségek nagyjából megegyeznek az országos megoszlással, a százalékos értékek azonban érzékelhetően alacsonyabbak. Még inkább érvényes ez a diplomásokra: arányuk mindkét esetben 10% alatti (Sellyei járás: 4,4, illetve 6,9%).

Teljesen más képet mutatnak a magasan urbanizált járások és természetesen Budapest. A főváros esetében a két alsó kategória aránya jóval az országos átlag alatt, az érettségivel rendelkezők és a diplomások részesedése viszont magasan felette van. A legalább érettségivel rendelkezők aránya a 7 éves és idősebb népességet nézve a férfiaknál 66,5%, a nőknél pedig 71,6%. Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy az elmaradott térségek járásaiban ez az érték általában még a 30%-ot sem éri el VI. 6. 7..

Az iskolarendszer minden országban jelentősen befolyásolja a társadalom oktatáshoz való viszonyát, az iskoláztatási törekvéseket, s még azt is, hogy érdemes-e egyáltalán tanulni. Az általános tapasztalat, hogy a szervezett oktatásban való részvétel nagyjából az egyének 30. életévéig tart, tehát eddig érdemes áttekinteni, hogy az egyes életszakaszokban az egyének milyen arányban vesznek részt az oktatásban. Az alábbi áttekintés a 2016/17-es tanév adatai alapján történt.

A magyar oktatási rendszerben háromévestől 16 éves korig kötelező a részvétel, efölött önkéntes. Magyarországon az óvoda a közoktatás részét képezi, az érintett korosztály magas, 96%-os arányban jár is ide. Hasonlóan magas, 94-97%-os az általános iskolai oktatásban való részvétel. Ez a magas arány még a 17 évesekre is érvényes (94,3%), a 18 éveseknél viszont már csak 77,3%. A 20 éveseknek már kevesebb, mint 50%-a, a 25 éveseknek 22,8%-a tanul, a 30 éveseknek pedig már csak szűk 6%-a ül az iskolapadban – jelezve azt a folyamatot, ahogy a résztvevők fokozatosan kilépnek a felsőoktatásból.

A vizsgált 30 évből az utolsó évet leszámítva, az egyes korcsoportokban végig a férfiak voltak többségben, így az óvodában, az alapfokú, de még a középfokú oktatásban is ők voltak többen. A felsőoktatásban viszont végig a nők vannak többségben, ami jelzi erőteljesebb igényeiket az iskolázottságra.

Az alap- és középfokú oktatásban való elég magas részvételi arány mellett is említést kell tenni arról, hogy különböző okokból néhány ezren minden évjáratban kimaradnak az oktatásból. Részben ez vezet el ahhoz a problémához, amit korai iskolaelhagyásnak neveznek. Ebbe a kategóriába azok tartoznak, akik 18–24 évesen legfeljebb alapfokú végzettséggel kerülnek ki az oktatási rendszerből. Arányuk 2018-ban Magyarországon az uniós átlagnál magasabb (12,5%), ami mintegy 95 ezer embert jelent VI. 6. 8..

A Kárpát-medencében az iskolázottság térbeli eltéréseit bemutató, a régió mindegyik országára vonatkozó indikátorok közül a 15 éves és idősebb népességből a legalább érettségivel rendelkezők aránya volt elérhető. Megállapítható – ahogyan más mutatók alapján is –, hogy az iskolázottság terén is valahol középen állunk. Ez azt jelenti, hogy Magyarország értéke (52,7%) hozzávetőleg megfelel a szlovákiai és szlovéniai szintnek (egyaránt 53,1%), de jelentősen elmarad Ausztriától (73,8%). Ugyanakkor a magyar, szlovák iskolázottsági mutató értéke tetemesen meghaladja a kárpátaljai (29,2%), vajdasági (36,6%) és erdélyi átlagot (44,5%). A területi különbségek itt is jelentősek: Ausztriát kivéve mindenhol mozaikos a kép, a nagyvárosok és a vidéki térségek kettőssége ezen a téren is jellemző VI. 6. 9.. A régió nagyvárosai közül az osztrák átlagot Budapest, Kolozsvár és Pozsony (72-75%) éri el, Temesvár, Brassó, Szeged, Debrecen, Kassa, Újvidék, Pécs és Zágráb (60-69%) pedig megközelíti.

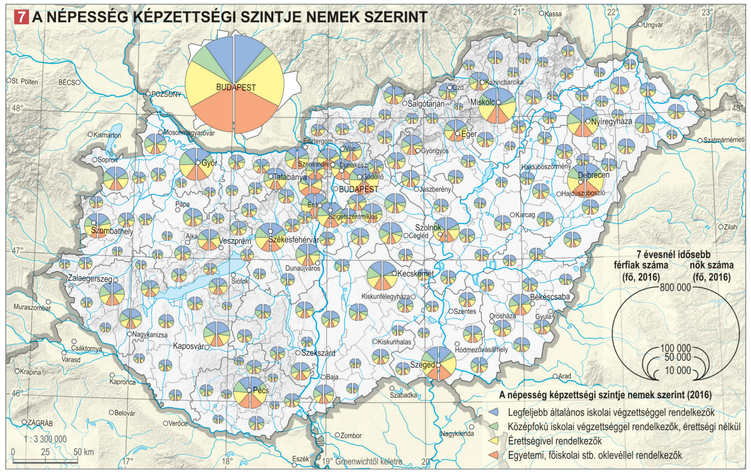

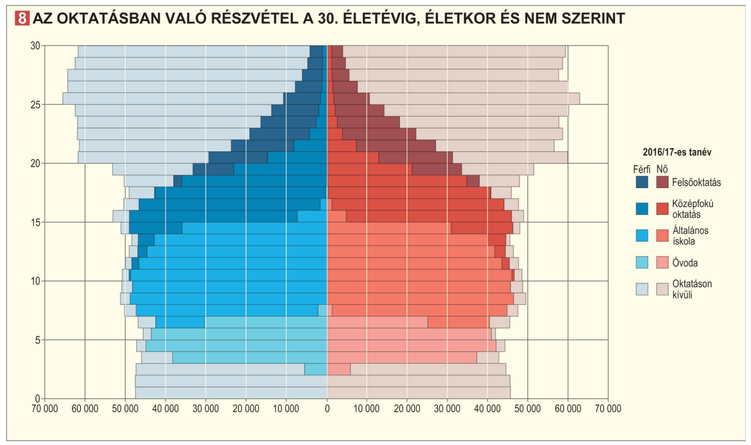

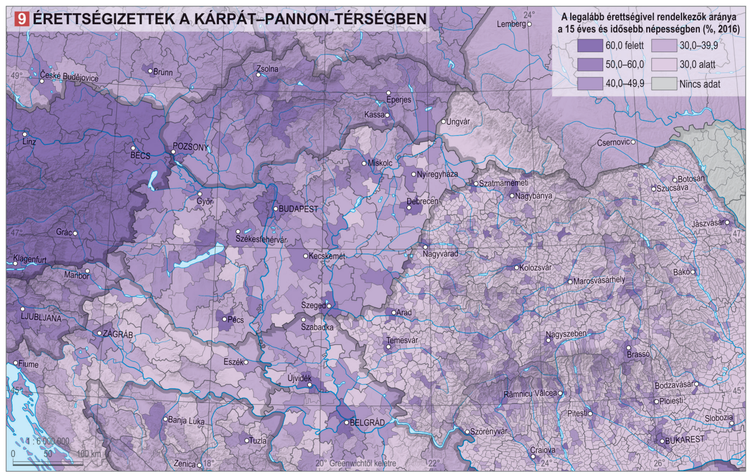

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

GAZDASÁGI AKTIVITÁS

Dövényi Zoltán

A munka a legfontosabb emberi tevékenységek közé tartozik, nélküle elképzelhetetlen a társadalom fennmaradása. A munka a gazdaság alapja, a munkát végző ember a legfontosabb termelési tényezők közé tartozik. Ezért alapvető jelentőségű az egyén vagy a különböző társadalmi csoportok munkaerőpiaci helyzete és viszonya a munkához.

Alapfogalmak és kategóriák

A népesség a munkaerőpiac szempontjából két fő csoportra osztható, a *gazdaságilag aktív* és a *gazdaságilag nem aktív népesség*re. A gazdaságilag aktív népesség a *foglalkoztatottak*ból és a munkanélküliekből tevődik össze. Az első kategóriába a jövedelmet biztosító munkával rendelkező, 15 évesek és ennél idősebbek tartoznak. Ezen belül a legnagyobb csoportot az aktív keresők alkotják, de ide tartoznak például a munkát végző nyugdíjasok, a gyermekgondozási ellátás mellett dolgozók is. A *munkanélküliek* közé azok sorolhatók, akik a felmérést megelőző héten nem dolgoztak, de munkát kerestek, és készen álltak a munkavégzésre.

A fenti csoportok arányát általában a munkaképes korú népességhez (15–64 évesek) viszonyítják. A gazdaságilag aktív népesség arányát az aktivitási ráta (arányszám), a foglalkoztatottakét a foglalkoztatási ráta, a munkanélkülieket pedig a munkanélküliségi ráta fejezi ki, melynek viszonyítási alapja általában a gazdaságilag aktív népesség.

A gazdaságilag nem aktív népesség *inaktív keresők*ből és *eltartottak*ból tevődik össze. Az első csoportba azok tartoznak, akik keresőtevékenységet nem folytatnak, de keresettel, jövedelemmel rendelkeznek. Legnagyobb hányadukat a nyugdíjasok teszik ki, de ide tartoznak a gyermekgondozási ellátásban, a szociális ellátásban részesülők és még a vagyonukból élők is. Az eltartottak azok, akik az előzőekben felsorolt kategóriák egyikébe sem sorolhatók. Legnagyobb csoportjukat az oktatási intézmények nappali tagozatán tanulók alkotják, de ide számítjuk a háztartásbelieket is.

A gazdaságilag aktív népesség

A foglalkoztatottak és munkanélküliek együtteseként értelmezett csoport aránya a 15–64 évesek körében az Európai Unió területén 2011 és 2018 között 71,1%-ról 73,7%-ra nőtt. Hasonló mértékben változott a gazdasági aktivitás a Kárpát-medence országainak többségében is, kivéve Magyarországot és Szlovákiát, ahol a növekedés 9,5, illetve 4,0%-pontot ért el. Ennek révén 2018-ban e mutató értéke mindkét országban (H: 71,9%, SK: 72,4%) megközelítette az EU-28 átlagát (73,7%).

Hazánk, a Kárpát-medence területén a gazdasági aktivitás térbeli eltéréseit részleteiben csupán 2011 körüli adatok alapján tudjuk nyomon követni VI. 6. 1. Akkor még a magyarországi mutató (62,4%) a romániaihoz (64,1%) és horvátországihoz (64,1%) hasonlított. Régiónkban a 2011-es aktivitási rátát vizsgálva egy északnyugat–délkeleti lejtő volt megfigyelhető. Ennek megfelelően a gazdaságilag aktívak a legmagasabb arányt az északnyugati (osztrák, szlovén, szlovák, magyar) területeken érték el, szemben a délszláv háború és a kivándorlás által erősen sújtott horvátországi (főként szlavóniai), szerbiai (vajdasági) területekkel. Hozzájuk hasonlóan alacsony gazdasági aktivitás, következésképpen az eltartottak, inaktív keresők magas aránya volt megfigyelhető a Magyarország halmozottan hátrányos helyzetű népessége által lakott északkeleti, keleti határvidéken, a romániai Partium északi részén és az Erdélyi-medencében is, ahol a cigány népesség aránya jelentős. Magyarországon 2001 és 2011 között valamennyi járásban és a fővárosban is nőtt az aktivitási ráta. Országosan a 2001-es meglehetősen alacsony, 59,6%-os aktivitási arányszám 2011-ig szerény mértékben, 62,4%-ra nőtt. Ebben az időszakban átlag fölötti javulás leginkább a kevésbé fejlett, elmaradott térségekben (pl. a keleti határvidéken, az alföldi belső perifériákon) figyelhető meg. Ebben minden bizonnyal jelentős része volt annak, hogy ezeken a területeken 2001-ben nagyon alacsony volt az aktivitási ráta, így itt a kisebb gazdasági előrelépés is a mutató nagyobb mértékű javulását eredményezte VI. 6. 2.

2011 után a gazdasági aktivitás arányszámának növekedési üteme erősen felgyorsult (2001: 59,6%, 2011: 62,4%, 2016: 70,1%, 2018: 71,9%). Magyarázata a gazdasági helyzet jelentős javulásában, s ezzel összefüggésben a munkaerőpiac kedvező irányú folyamataiban keresendő. Ebben az időszakban eltérő mértékben ugyan, de valamennyi járásban és a fővárosban is nőtt az aktivitási ráta. Továbbra is a kevésbé fejlett térségekben mutatkozott átlagon felüli javulás, de ez kevesebb járást érintett, mint a megelőző időszakban VI. 6. 3.

A gazdaságilag aktív népesség arányának jelenlegi térbeli eltéréseire a 2016. évi mikrocenzus adatai alapján következtethetünk. Az átlagosnál magasabb, legalább 72%-os aktivitási arányszámmal jellemezhető járások meghatározó része egy összefüggő, nagy térségben tömörült, amelyhez a főváros és agglomerációja, valamint a Dunántúl északi része tartozott VI. 6. 4. Az aktivitási arányszám és a munkanélküliségi ráta között elég szoros az összefüggés: a magas aktivitási ráta jórészt alacsony munkanélküliséggel párosul, az alacsony aktivitási rátához pedig általában magas munkanélküliség kapcsolódik. A legalacsonyabb aktivitási rátát mutató járások az északkeleti és délnyugati határvidékeken, belső perifériákon találhatók, ám nem alkotnak összefüggő övezetet, ami kedvező vonásként értékelhető. Mindössze kilenc olyan járás volt 2016-ban, ahol az aktivitási ráta a 65%-ot sem érte el.

A gazdasági aktivitás nem csupán térbeli, hanem nem és életkor szerinti különbségeket is jelez VI. 6. 5. A férfiak aktivitása még ma is meghaladja a nőkét. Ennek megvannak a történelmi előzményei, például 1910-ben az akkori Magyarországon a keresők több mint háromnegyed részét a férfiak tették ki, és a férfiak kétharmada, a nőknek viszont kevesebb mint egyötöde volt gazdaságilag aktív. Ezek az arányok a két világháború között alig módosultak. Az államszocializmus időszaka viszont alapvető változást hozott: a „kétkeresős családmodell” kényszerű térnyerése folytán a nők tömegesen jelentek meg a munkaerőpiacon, így a két nem aktivitási rátája közötti különbség jelentősen csökkent.

A gazdaságilag aktívak a legmagasabb arányt 1998–2018 között többnyire a 40–44 évesek, néhány esetben pedig a 35–39 évesek korcsoportjában érték el. Ebben a két évtizedben a korcsoportos aktivitási ráta maximuma jelentősen nőtt is: 1998-ban a 40–44 évesek foglalkoztatási rátája 81,5% volt, 2018-ban viszont ez az arányszám nemcsak náluk, hanem a 45–49 évesek körében is meghaladta a 90%-ot.

Foglalkoztatottság

A trianoni Magyarország első népszámlálása 1920-ban több mint 3,5 millió foglalkoztatottat regisztrált, ami az akkori teljes népesség 44,6%-a VI. 6. 6.. Az ezt követő hat évtizedben kb. másfél millióval nőtt a foglalkoztatottak száma, és 1980-ban valamivel meghaladta az ötmilliót, ami 47,3%-os rátát jelentett. Ezt követően indult meg a csökkenés, ami különösen a rendszerváltozás után gyorsult fel, amikor is néhány év alatt mintegy másfél millió munkahely szűnt meg. Ennek következtében 2001-ben már csak szűk 3,7 millió foglalkoztatott volt a munkaerőpiacon (36,2%). Az ezt követő időszak ismét növekedést hozott, így 2016-ban már 4,5 millió foglalkoztatottat és 45,9%-os arányt regisztráltak.

A rendszerváltozás utáni évtized súlyos munkaerőpiaci feszültségeit jelzi, hogy 1998-ban a munkaképes korú népességnek alig több mint a fele (53,6%) volt foglalkoztatott. Ezután javult ugyan a helyzet, így a mutató értéke 2006-ra 57,4%-ra nőtt, az utána következő gazdasági válság azonban újabb visszaesést hozott (2010: 54,9%). Az elmúlt néhány évben a munkaerőpiac jelentősen bővült, ennek következtében a foglalkoztatási ráta megközelítette a 70%-ot. Az abszolút számokat nézve, a 15–64 éves korosztályon belül a foglalkoztatottak száma 2014 elején haladta meg a 4 milliós lélektani határt, 2019-ben pedig már elérte a 4,5 milliót. A fenti adatok alapján Magyarország korábban az Európai Unión belül a sereghajtók közé tartozott, a 2010-es évek végén viszont már a középmezőnyben van. 2010-ben ugyanis a foglalkoztatási arány az EU-ban 64,1%, Magyarországon 54,9% volt, 2018-ra pedig ez a mutató nálunk – az EU 68,6%-os átlagát meghaladva – 69,2%-ra nőtt.

1998-ban a férfiak foglalkoztatási rátája meghaladta a 60%-ot, miközben a nőké az 50%-ot sem érte el (47,3%). Ezután mindkét nemnél lassan javulni kezdett a mutató értéke, ám a folyamat a 2008-as gazdasági válság miatt átmenetileg megtorpant. A továbbiakban a férfiak aktív munkaerőpiaci jelenléte gyorsabban bővült; körükben a foglalkoztatási ráta 2018-ig 76,3%-ra, a nőké viszont csak 62,3%-ra emelkedett. Ekkor a foglalkoztatottak 55%-a volt férfi és 45%-a nő.

A foglalkoztatottak száma 2011–2016 között majdnem mindegyik korcsoportban nőtt, ami egyértelműen jelzi a munkaerőpiaci viszonyok javulását. 2016-ban a legtöbb foglalkoztatott a 40–44 évesek kategóriájából került ki; ez a több mint 700 ezer fő a teljes foglalkoztatotti létszám ötödét tette ki. Ezek az 1972–76 között született „Ratkó-unokák” alkotják az utolsó népesebb korcsoportot a hazai munkaerőpiacon. Szüleik, az 1950-es évek első felében született ún. „Ratkó-gyerekek” már átkerültek az inaktívak közé VI. 6. 5.

A jól hierarchizált és/vagy fejlett városhálózattal rendelkező térségek az átlagosnál több foglalkoztatottnak tudnak munkahelyet biztosítani. Ilyen például a budapesti agglomeráció és a Dunántúl északi része. A foglalkoztatottság terén is hátrányos helyzetben vannak a kis népességszámú járások, különösen ha a járási székhely is hanyatlóban van. Ilyen jellegű járások vannak a hagyományosan elmaradottnak, fejletlennek tartott térségekben, például Északkelet-Magyarország jelentős részén, az Alföld és a Dél-Dunántúl kiterjedt övezeteiben, különös tekintettel az országhatár mentére VI. 6. 7.. A területi különbségek még markánsabban jelentkeznek a foglalkoztatási ráta szerint. Az országos átlaghoz viszonyítva széles skálán helyezkednek el a járások: 2016-ban összesen 14 olyan járás volt, ahol a foglalkoztatási ráta a 40%-ot sem érte el. Többségük régóta strukturális problémákkal küzd (például a Cserehát és környéke), de ide tartozik a szocialista nehézipar két egykori fellegvára és járása (Ózdi és Salgótarjáni járás) is, jelezve, hogy itt a munkaerőpiac még mindig gondokkal küzd VI. 6. 7..

A foglalkoztatottság további fontos jellemzője a foglalkoztatottak iskolai végzettsége. Magyarországon a foglalkoztatottak száma 2011 és 2016 között jelentősen nőtt, 3,76 millióról 4,5 millióra, az iskolai végzettség szerinti összetétel azonban alig változott: 2016-ban a foglalkoztatottak több mint tizede legfeljebb az általános iskola nyolc osztályát végezte el, több mint egynegyede volt szakmunkás végzettségű, több mint egyharmada érettségizett, több mint egynegyede volt diplomás.

Kedvező változás a munkaerőpiacon, hogy a diplomás foglalkoztatottak száma és aránya jelentősen nőtt,

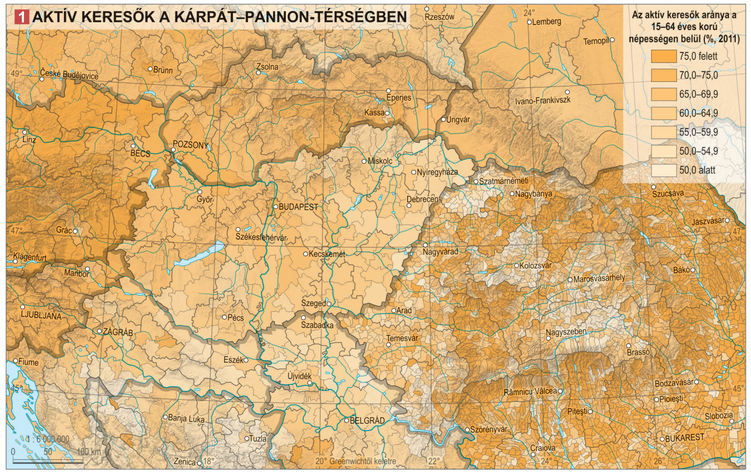

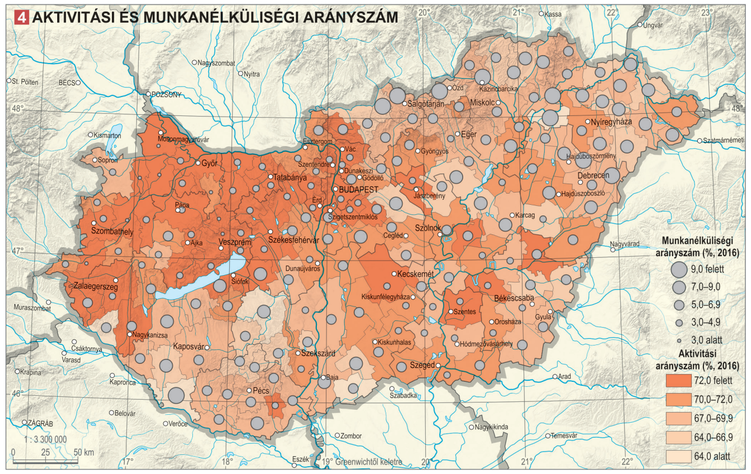

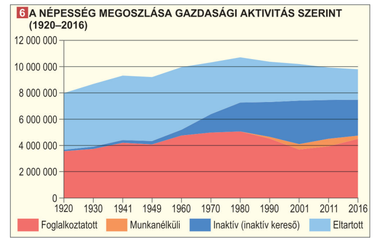

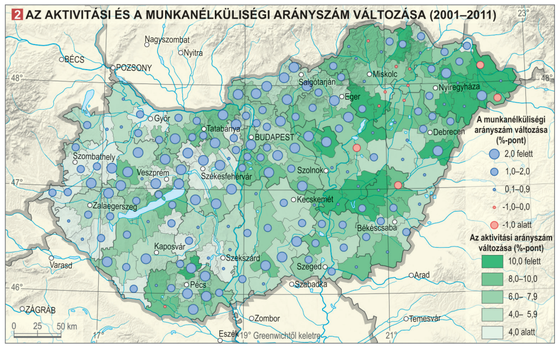

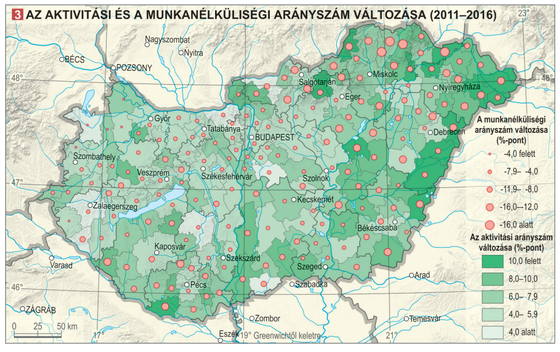

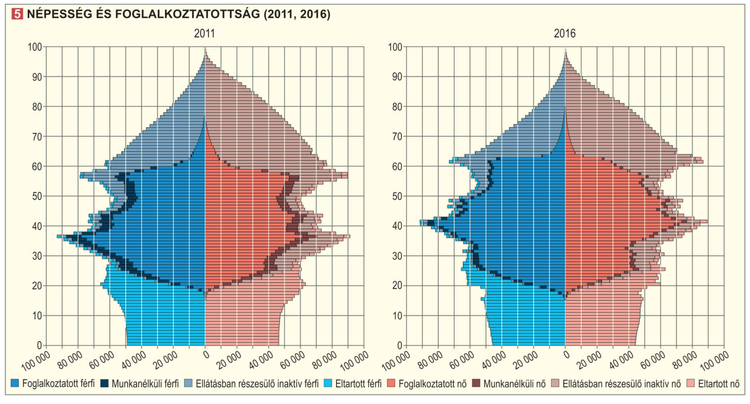

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

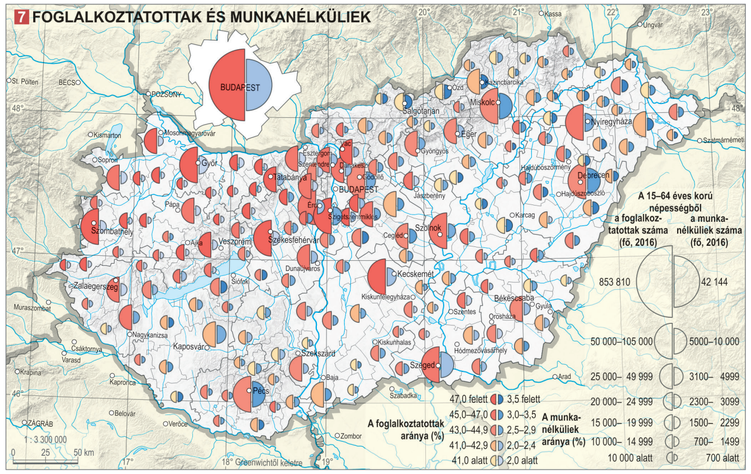

ságú munkavállalók száma is több mint 60 ezerrel gyarapodott. Nem nehéz megtalálni azt a szektort, ahonnan ez a jelentős létszám érkezett: 2011 és 2016 között a legfeljebb nyolc általánost végzett munkanélküliek száma több mint százezerrel csökkent. Ebben a fél évtizedben tehát a kevéssé iskolázott munkanélküliek jelentős része visszatalált a munka világába. Ez önmagában véve kedvező folyamat, az viszont már kevésbé, hogy jelentős részük eleinte nem a versenyszférában, hanem a közfoglalkoztatásban talált munkát. A népesség iskolázottsági, képzettségi szintjében jelentős területi különbségek vannak, és ez szükségszerűen tükröződik a foglalkoztatottak összetételében is. 2011-ben még csak két olyan járás volt, ahol a legfeljebb 8 osztályt végzett foglalkoztatottak aránya meghaladta a 25%-ot, 2016-ban viszont már 17. Rendkívül alacsony ellenben a legfeljebb 8 osztályt végzettek aránya a fővárosban és csaknem teljes elővárosi övezetében, valamint a vidéki egyetemi városokban, illetve járásaikban. Ugyanezek a területek tűnnek ki a diplomás foglalkoztatottak legmagasabb arányaival. Ebből a körből is kiemelkedik a főváros, ahol 2016-ban a foglalkoztatottak 46,3%-a volt felsőfokú végzettségű VI. 6. 8. .

A foglalkoztatottak száma 2011 és 2016 között mindegyik településtípusban nőtt, ami szintén örvendetes fejlemény. Ebben az öt évben a városok részesedése a foglalkoztatottakból valamelyest csökkent, a községeké viszont nőtt, aminek hátterében – legalább részben – a közmunkaprogram állhat VI. 6. 9. .

Foglalkozási szerkezet

Magyarországon a megkésett ipari forradalom következtében a foglalkozási szerkezet átalakulása, azaz a társadalmi-foglalkozási átrétegződés is csak fáziskéséssel és meglehetősen vontatottan ment végbe. Ezt jelzi, hogy 1920-ban a foglalkoztatottaknak még 59,7%-a a mezőgazdaságban dolgozott. Ekkor a gazdaság szolgáltatási szektorában is többen dolgoztak, mint az iparban, ami még négy évtizeden keresztül így is maradt. Ez arra utal, hogy Magyarországon a foglalkozási átrétegződés nem mindenben követte a klasszikus nyugat-európai utat, azaz a mezőgazdaságból kiáramló népesség nem elsősorban az iparba ment át, hanem megoszlott a szolgáltatások és az ipar között.

1920 után a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma és aránya csak lassan csökkent, így az agrárszektor aránya még 1949-ben is meghaladta az 50%-ot (53,8%) VI. 6. 10. . Ezen a téren az 1950-es évek első felének gazdaságpolitikája, a nehézipar és a bányászat erőltetett fejlesztése, valamint a mezőgazdaság erőszakkal végrehajtott kollektivizálása hozott lényeges változást. Ennek ellenére még 1960-ban is a mezőgazdaságban dolgoztak a legtöbben, de már alig megelőzve az ipart, amely csak az 1970-es és 1980-as népszámlálás adatai szerint vált vezető szektorrá. Tehát a foglalkozási átrétegződés nálunk elhúzódó és viszonylag lassú folyamat volt.

A rendszerváltozás előtti évtizedben mintegy félmillióval csökkent a foglalkoztatottak száma, de ez csak a mezőgazdaságot és az ipart érintette, míg a tercier

1 *Magyarországon ma már a legnagyobb foglalkoztató ágazat a kereskedelem*

(szolgáltatási) szektorban tovább nőtt a számuk. Így 1990-ben már ebben az ágazatban dolgoztak a legtöbben (46,5%). A transzformációs válságból legjobban az utóbbi szektor került ki: részesedése a foglalkoztatottakból 60% fölé emelkedett (2001: 61,5%). A 21. század első évtizedében is folytatódott az átrétegződés: 2011-re a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 5% alá, az iparban dolgozóké pedig 30% alá süllyedt, a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya viszont 67,2%-ra emelkedett. Úgy tűnik, hogy ez a szerkezet tartósan fennmarad, mert 2016-ban lényegében ugyanezek voltak az arányok.

A szolgáltatások részarányának megítélésénél figyelembe kell venni, hogy ez a szektor rendkívül összetett; nem véletlen hogy a statisztika több mint egy tucat részterületre bontja. A legnagyobb munkaadó a kereskedelem (ide számítva pl. a gépjárműjavítást is); ebben az ágazatban dolgozott 2011-ben minden hetedik foglalkoztatott 1 . A szolgáltató szektorhoz tartozik azonban a közigazgatás, az oktatás és az egészségügy is, egyenként mintegy 300 ezer foglalkoztatottal.

A foglalkozási szerkezet országos értékei mögött jelentős területi különbségek húzódtak meg, amit ezúttal településszinten mutatunk be VI. 6. 12. . A területi, illetve települési különbségek érzékeltetéséhez a foglalkozási szerkezet alapján településtípusokat különítettünk el; a besorolás alapja a három gazdasági ág százalékos aránya volt. Összesen 13 típust különböztettünk meg az alábbiak szerint:

- Egyoldalú foglalkozási szerkezetű települések: ide kerültek azok a települések, ahol valamelyik szektor aránya meghaladta a 75%-ot. Egyoldalúan mezőgazdasági település mindössze egy akadt, ipari is csak kettő. Teljesen más a helyzet a több mint 200, egyoldalúan szolgáltatási jellegű település esetében: ez meglehetősen vegyes kategória, ide tartozik például a fővárosi agglomeráció jelentős része, jó néhány Balaton környéki település, de foglalkozási szerkezete alapján nem kevés leépülő, jórészt cigányok által lakott falu is, például a Cserehát on.
- Domináns foglalkozási szerkezetű település: ide tartoznak azok a települések, ahol valamelyik gazdasági ág aránya 50,1 és 75% közé esik. Ide mindössze öt mezőgazdasági jellegű község volt besorolható, így ennek a típusnak is minimális a súlya. Nagyobb a jelentősége az iparinak, mivel ide már közel 250 település tartozott. Egy részük ipari központ, a többi pedig a vonzáskörzetükben elhelyezkedő község. Összességében is kiemelkedő jelentősége van a szolgáltatási ágazat településeinek; közéjük csaknem 1900 város és falu tartozott.
- Megosztott foglalkozási szerkezetű települések: ide azok tartoznak, ahol egyik szektor aránya sem éri el az 50%-ot, de az első és második helyen állók a foglalkoztatottak döntő részét koncentrálják. Itt összesen hatféle kombináció jöhetett létre, valamennyihez tartoznak is települések, de meglehetősen eltérő számban. Legkevesebben itt is a mezőgazdasági szférát érintő kombinációk vannak, a szolgáltatási-ipari jellegűek viszont 750 helységet foglalnak magukban.
- Vegyes foglalkozási szerkezetű települések: egyik szektor aránya sem éri el az 50%-ot, mindháromnak hasonló a részesedése, a foglalkozási szerkezet kiegyenlített. Összesen húsz ilyen település volt az országban.

Az eredményeket megjelenítő VI. 6. 12. térkép adatbázisát a 2011-es népszámlálás során regisztrált 15–64 éves foglalkoztatottak adják, összesen 3,88 millió fő. Az adatok a helyben lakó foglalkoztatottakra, nem pedig a helyben dolgozókra vonatkoznak. A térkép nem a települések funkcionális típusát mutatja, mert mindenkit ott regisztráltak, ahol lakott, nem pedig ott, ahol dolgozott.

A gazdasági ágak szerinti osztályozás mellett lehetőség van az ún. foglalkozási főcsoportok szerinti megközelítésre is. Alapja a statisztikában használt nemzetközi rendszer, amelyben valamennyi foglalkozás besorolható tíz főcsoportba. Ellentétben a gazdasági ágak alapján kialakított foglalkozási szerkezettel, itt a hangsúly a foglalkozások státuszán van. Arra nem volt technikai lehetőség, hogy járási szinten mind a tíz foglalkozási főcsoportot ábrázoljuk, ezért három kategóriába vontuk össze őket. 2016-ban a 15–64 éves foglalkoztatottak 22,9%-a tartozott a magas, 37,7%-a a közepes, 39,4%-a pedig az alacsony státuszúak csoportjába VI. 6. 11. . A területi különbségek ebből a szempontból is jelentősek voltak: azok a járások, ahol az átlagosnál jóval magasabb az alacsony státuszúak aránya, jól lefedik az ország halmozottan hátrányos helyzetű térségeit VI. 6. 13. . 2016-ban 22 olyan járás volt, ahol az alacsony státuszúak aránya 60% felett volt, azaz az itt élők között magas arányban voltak az alacsony iskolázottságot és képzettséget igénylő foglalkozásúak, az alacsony társadalmi presztízsű állásokat betöltők. A magas státuszúak csoportjába egymillió foglalkoztatott tartozott, harmaduk Budapesten élt. Így az országos átlagot a főváros kimagasló értéke (38,9%) jelentős mértékben befolyásolta. A magas státuszúak aránya csak néhány Budapest környéki járásban, valamint a Debreceni és a Pécsi járásban haladta meg a 30%-ot.

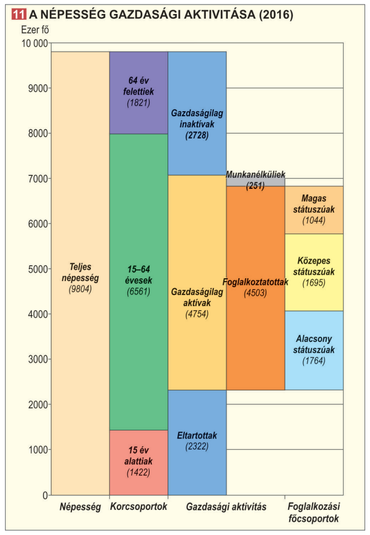

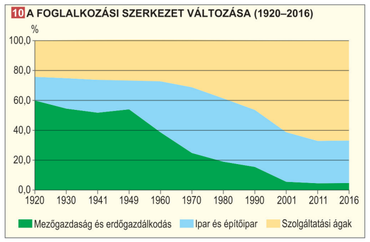

9 A NÉPESSÉG GAZDASÁGI AKTIVITÁSA TELEPÜLÉSTÍPUSOK SZERINT (2011, 2016)

Gazdasági aktivitás	Főváros		Megyei jogú városok		A többi város		Községek		Összesen	
	2011	2016	2011	2016	2011	2016	2011	2016	2011	2016
	száma (ezer fő)									
Foglalkoztatott	777,5	877,0	838,8	923,1	1270,3	1442,3	1056,0	1261,1	3942,7	4503,4
Munkanélküli	90,4	42,3	106,7	46,8	185,4	82,3	186,0	79,1	568,5	250,5
Ellátásban részesülő inaktív	474,5	449,1	569,7	540,2	967,6	903,4	937,9	835,7	2949,7	2728,3
Eltartott	386,6	395,9	514,1	474,1	818,4	754,7	757,6	696,9	2476,7	2321,6
Összesen	1729,0	1764,3	2029,4	1984,2	3241,7	3182,7	2937,5	2872,8	9937,6	9803,8
	megoszlása (%)									
Foglalkoztatott	19,7	19,5	21,3	20,5	32,2	32,0	26,8	28,0	100	100
Munkanélküli	15,9	16,9	18,8	18,7	32,6	32,9	32,7	31,6	100	100
Ellátásban részesülő inaktív	16,1	16,5	19,3	19,8	32,8	33,1	31,8	30,6	100	100
Eltartott	15,6	17,1	20,8	20,4	33,0	32,5	30,6	30,0	100	100
Összesen	17,4	18,0	20,4	20,2	32,6	32,5	29,6	29,3	100	100

Munkanélküliség

A munkanélküliség a munkaerőpiac legsúlyosabb zavarai közé tartozik: munkára kész és alkalmas emberek nem találnak munkahelyet. A munkanélküliség különböző gazdasági-társadalmi okokra vezethető vissza, ezért több alaptípusa van. Ciklikus vagy konjunkturális munkanélküliség akkor alakul ki, amikor gazdasági visszaesés vagy válság miatt nem jut mindenkinek munkahely. Ha a munkavállalók képzettségi összetétele eltér attól, ami az üres munkahelyek betöltéséhez szükséges lenne, strukturális munkanélküliségről van szó. A súrlódásos vagy frikciós munkanélküliség magyarázata az, hogy a munkaerő egy része a két munkahelye közötti váltás időszakában, az új állás megtalálásáig munkanélkülinek minősül.

Magyarországon a munkanélküliség mint társadalmi probléma először a dualizmus korában jelent meg, de a kezdeteiről tényszerűen keveset lehet tudni. A két világháború közötti időszak legnagyobb munkaerőpiaci változása viszont éppen a munkanélküliség tömegessé válása volt, ami az ipart és a mezőgazdaságot egyaránt érintette.

Az 1940-es évek végétől az 1980-as évek végéig hivatalosan nem volt munkanélküliség Magyarországon,

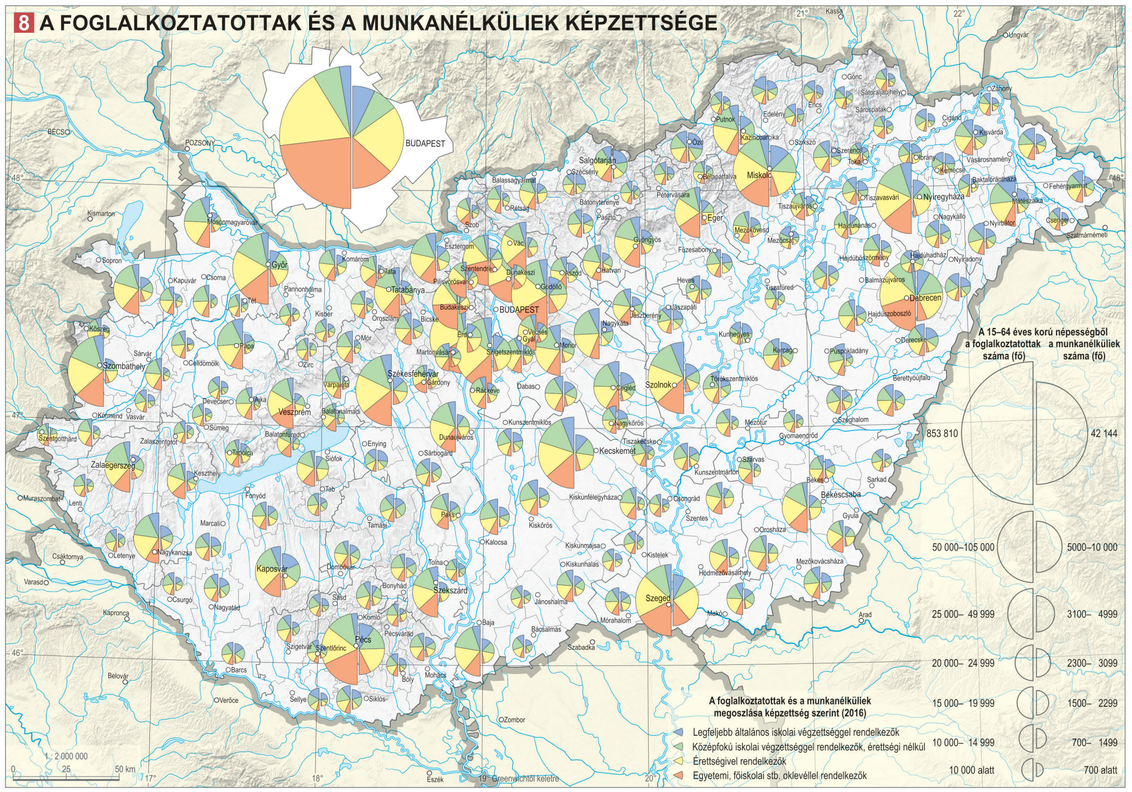

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

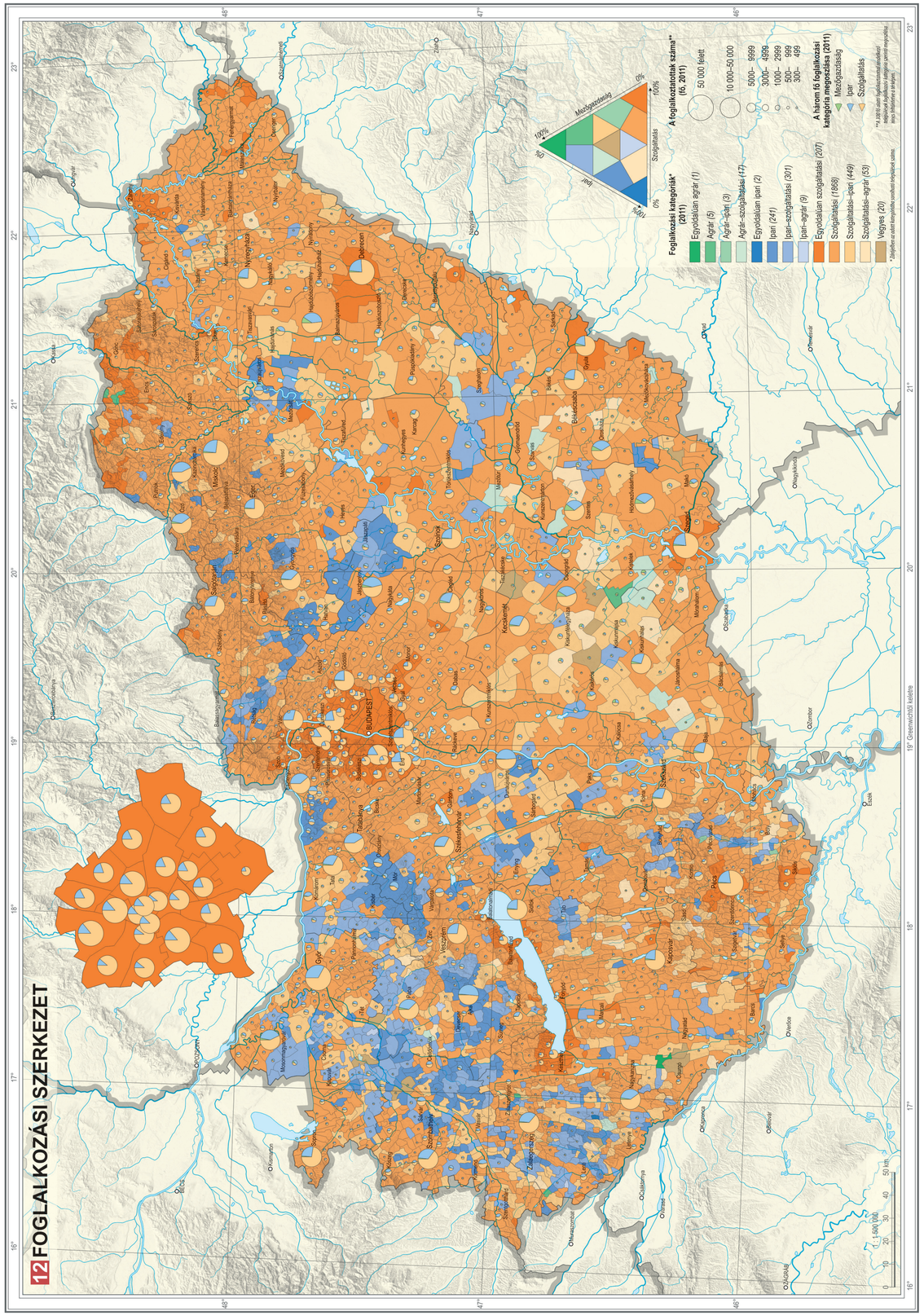

12 FOGLALKOZÁSI SZERKEZET

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

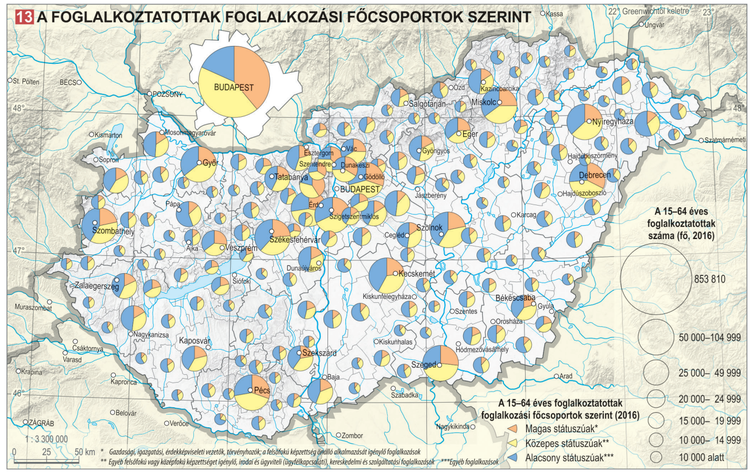

13 A FOGLALKOZTATOTTAK FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORTOK SZERINT

mivel a korabeli ideológia szerint a szocializmusban csak teljes foglalkoztatottság lehetséges. Nyílt munkanélküliség valóban nem volt, ám a felesleges munkaerő a „kapun belüli munkanélküliség” formájában rejtőzött: munkahellyel rendelkezett ugyan, de tényleges munkát nem vagy alig végzett. Egy 1960-as évek végére vonatkozó számítás szerint nyílt munkanélküliség esetén kb. félmillió munkanélkülivel lehetett volna számolni.

A hazai munkaerőpiacon a rendszerváltozás mélyreható átalakulásokat idézett elő. Ezek közé tartozik, hogy a korábbi rejtett munkanélküliség immár nyílttá vált. A munkanélküliek számát statisztikánk történetében először az 1990-es népszámlálás regisztrálta (126 227 fő). Ezután a két újabb cenzus is növekvő munkanélküliségről adott hírt, majd 2011–2016 között jelentős javulás következett be VI. 6. 9.. A hazai munkanélküliség történetének legnehezebb periódusa 1990 ősze és 1993 eleje között volt, amikor a regisztrált munkanélküliek száma 50 ezerről 700 ezer fölé nőtt, a munkanélküliségi ráta pedig 1%-ról 13% fölé ugrott. Ezután a munkanélküliek számának fogyatkozása 2002-ig tartott, majd lassú növekedés kezdődött, amit a 2008-as gazdasági válság felerősített. Az újabb csúcsot 2012-ben érte el az ország (472 ezer munkanélküli), utána enyhe, majd 2014-től intenzív csökkenés következett be, így 2019 nyarán már csak 163 ezer munkanélkülit tartott számon a statisztika. A munkanélküliek aránya 2012 és 2019 között 11,1%-ról 3,5%-ra apadt VI. 6. 14.. Ez gyakorlatilag csaknem teljes foglalkoztatottságot jelent.

Az elmúlt években az Európai Unió területén a munkanélküliségi arányszám jelentősen, 2018-ra 6,8%-os szintre csökkent. A Kárpát-medence országaiban ez a ráta – a szerb, ukrán és horvát területektől eltekintve – mindenhol elmarad az EU-s munkanélküliségi átlagtól. 2011 és 2018 között a munkanélküliségi arányszám csökkentésében nem csupán Magyarország és Szlovákia ért el jelentős sikert (7,3, illetve 7,2%-pontos csökkenést) 2, hanem Szerbia is, ahol a 23%-os munkanélküliségi arányt sikerült 13,5%-ra mérsékelni; ez térségünkben még mindig a legmagasabb értéknek számít. Ugyanezen időszak alatt Ukrajnában a 2014-ben kirobbant háborús konfliktus miatt, Ausztriában pedig a munkaerőpiac által fel nem szívott bevándorlók nagy száma miatt nőtt a munkanélküliségi ráta (A: 4,6%-ról 4,9%-ra, UA: 7,9%-ról 9,4%-ra).

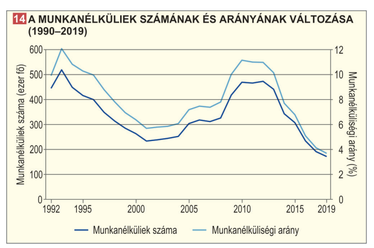

14 A MUNKANÉLKÜLIEK SZÁMÁNAK ÉS ARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSA (1990–2019)

A munkanélküliek számát és arányát a Kárpát-medencében jelentős területi eltéréseket mutat, melyeket részletesebben csak a 2011-es adatok alapján tudunk bemutatni. Déli szomszédjainknál a délszláv háborúval összefüggő pusztítás és gazdasági válság, valamint a kényszermigrációk (a keresőképes korúak tetemes részének elköltözése, munkanélküli menekültek tömeges bevándorlása) által sújtott krajinai, szlavóniai és vajdasági területeken a legmagasabb a munkanélküliség. Szlovákiában az országos területfejlesztés során kevéssé támogatott, déli és keleti – jórészt magyarok és cigányok által lakott – tájakon, Magyarországon a különösen hátrányos helyzetű északkeleti határvidékeken és belső alföldi perifériákon haladta meg a munkanélküliek aránya az országos átlagot VI. 6. 15..

Magyarország területén a fenti vázlatos képet tovább finomíthatjuk a 2016. évi mikrocenzus révén. Még az 1990-es évek tömeges munkanélkülisége idején alakult ki a Balassagyarmat–Mezőhegyes térszerkezeti vonal, amely elválasztotta az ország magas munkanélküliségű területeit az alacsonyabb értékeket felmutató országrészektől. Azóta ez a vonal valamelyest kelet felé tolódott, s jelenleg Szécsény–Heves–Kunhegyes–Karcag városokkal, illetve járásaikkal határozható meg. E vonaltól keletre, azaz az ország északkeleti részén van azon járások többsége, ahol a munkaképes korú népesség több mint 3,5%-a volt munkanélküli. A másik pólust az Észak-Dunántúl és a budapesti agglomeráció összefüggő térsége jelenti, ahol egyetlen magas munkanélküliségű járás sincs VI. 6. 7..

Nagyon hasonló kép bontakozik ki, ha a munkanélküliek számát nem a munkaképes korúakhoz, hanem az aktív keresőkhöz viszonyítjuk az arányszám meghatározása és térbeli elemzése során. E munkanélküliségi mutató értéke 2016-ban országosan 5,3% volt, s ennél jóval magasabb, legalább 8%-os értéket 17 járásban regisztráltak. Területi elhelyezkedésük lényegében lefedi az előző mutató mintázatát VI. 6. 4.. A 2001–2011 közötti időszakban a munkanélküliségi ráta lényegében nem változott (2001: 8,8%, 2011: 8,6%), a 2011–2016 közötti fél évtized azonban már a munkanélküliség jelentős csökkenését hozta. Az első időszak stagnáló munkanélkülisége a változásokat bemutató térképen is jól látszik, hiszen járási szinten is alig voltak elmozdulások VI. 6. 2.. 2011–2016 között a munkanélküliség jelentős csökkenése viszont területileg differenciáltan ment végbe. A járások egyharmadában (57 járás) a csökkenés mértéke több mint háromszorosa az országos átlagnak. Döntő részük a keleti országrészben és a Dél-Dunántúlon fekszik. A látványos változás hátterében több tényező is meghúzódhat; erősen közrejátszhatott benne, hogy a munkanélküliek táborából sokan kerültek át a közfoglalkoztatottak közé VI. 6. 3..

A munkaképes korú népességet különböző mértékben fenyegeti a munkanélküliség. A kockázati tényezők közül legfontosabb a munkavállalók szakképzettségének, iskolázottságának a hiánya. 2011-ben a munkanélküliek 57,6%-a rendelkezett valamilyen szakképzettséggel, 2016-ban viszont már csak 54,3%-a, azaz nőtt a szakképzettséggel nem rendelkezők aránya. Azok a térségek, ahol a munkanélküliek között magas a szakképzettek aránya, leginkább az ország fejlettebb vidékein, legkisebb mértékben pedig az ország északkeleti részén fordulnak elő. Itt összefüggő területet alkotnak azok a járások, ahol a munkanélküliek között többségben vannak a szakképzettséggel nem rendelkezők VI. 6. 16.. A kérdést érdemes az iskolázottság ol-

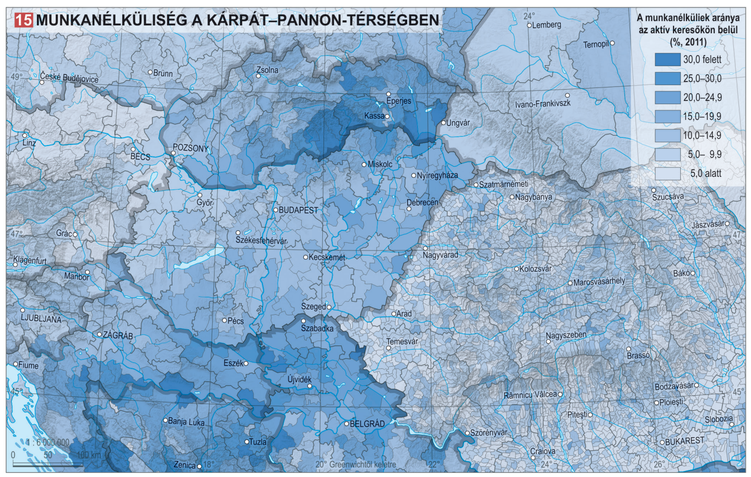

15 MUNKANÉLKÜLISÉG A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉGBEN

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

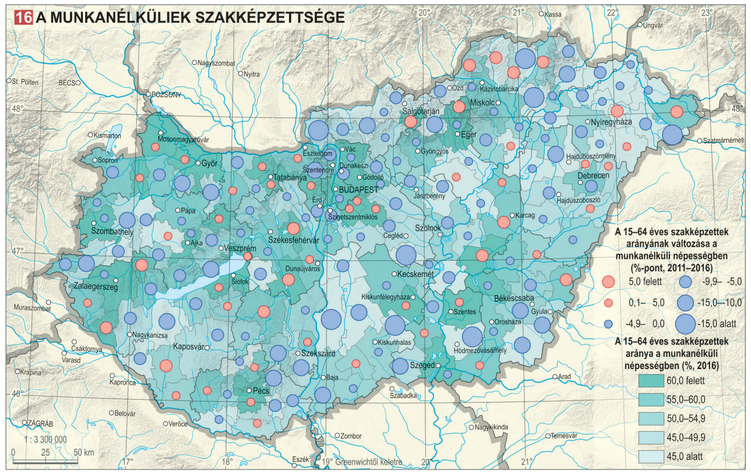

daláról is megközelíteni. Az nem meglepő, hogy a munkanélküliek jóval alacsonyabb képzettségűek, iskolázottságúak, mint a foglalkoztatottak. A 2016-os adatok szerint a legfeljebb nyolc osztályt végzettek aránya a foglalkoztatottak körében 11,4%, a munkanélküliek között viszont 29,9%. A két arány között a szakmunkások (26,3, illetve 27,8%) és az érettségivel rendelkezők csoportjában nincs érdemi különbség (32,5, illetve 32,8%). A diplomásoknál viszont ismét nyílik az olló (27,1, illetve 11,9%). A területi különbségek ezen mutatók alapján is jelentősek, és különösen az alsó kategória (legfeljebb nyolc osztályt végzettek) alapján szembetűnők. Az ország 19 járásában a legkevésbé iskolázottak aránya meghaladta a 45%-ot, közülük tízben az 50%-ot is. Ezek jól lefedik az ország más szempontból is hátrányos helyzetű térségeit VI. 6. 8..

A munka világába való visszatérés lehetőségét a képzettség mellett az is befolyásolja, hogy a munkavállaló milyen hosszú ideig munkanélküli. A munkanélküliek kb. egyharmada csak hat hónapnál rövidebb ideig kénytelen távol maradni a munkaerőpiactól. Ez kedvező vonás, az viszont már nem, hogy minden hetedik munkanélküli legalább négy éve nem talált munkát. Ezek a reményvesztett munkanélküliek jórészt már le is mondtak arról, hogy valaha aktív keresőkké váljanak. A statisztika nyilvántartja azokat is, akik sohasem dolgoztak, mielőtt munkanélküliek lettek. Arányuk 2011-ben még csak 9,2%, 2016-ban viszont már 17,5%, azaz minden hatodik munkanélküli nem dolgozott még életében – legalábbis a legális munkaerőpiacon. 2016-ban több mint 43 ezer munkanélküli tartozott ebbe a kategóriába. Egy részük az ún. önkéntes munkanélküliek közé tartozik, akik hivatalosan nem vállalnak munkát, de valahogy megélnek. A munkanélküliség időtartama szerint is vannak területi különbségek, de ezek jobbára azt erősítik meg, amit más mutatók alapján már említettünk: a gazdaságilag fejlettebb térségekben könnyebben és rövidebb idő alatt ki lehet kerülni a munkanélküliségből, míg az elmaradott régiókban ez hosszabb időt igényel VI. 6. 17..

A munkanélküliek megoszlása az egyes településtípusok között ugyanolyan, mint a foglalkoztatottaké VI. 6. 9.. A rendszerváltozás után gyorsan kialakult tömeges munkanélküliség a férfiakat súlyosabban érintette, mint a nőket. Ennek egyik oka, hogy a nők inkább a szolgáltatási szektorban dolgoztak, ahol kisebb volt a munkanélküliség veszélye. Az 1990-es években a munkanélküliek több mint 60%-a férfi volt. Azóta ez a különbség lényegében elolvadt, 2018-ban a munkát keresőknek már csak 51,2%-a volt férfi. A munkanélküliségi rátában a fordulat már meg is történt: 2018-ban a férfiak e mutatójának értéke 3,5%, a nőké pedig 4,0% volt.

Kedvező vonása a hazai munkanélküliségnek, hogy az egyes korcsoportok munkanélküliségi rátái között nincsenek kiugró különbségek, azaz a munkanélküliség egyenlő arányban érinti az egyes generációkat. Egyedül a 15–19 évesek korcsoportja mutat az átlagosnál jóval magasabb értéket, de ez nem jelent különösebb problémát, mert az ide tartozó munkanélküliek abszolút száma alacsony.

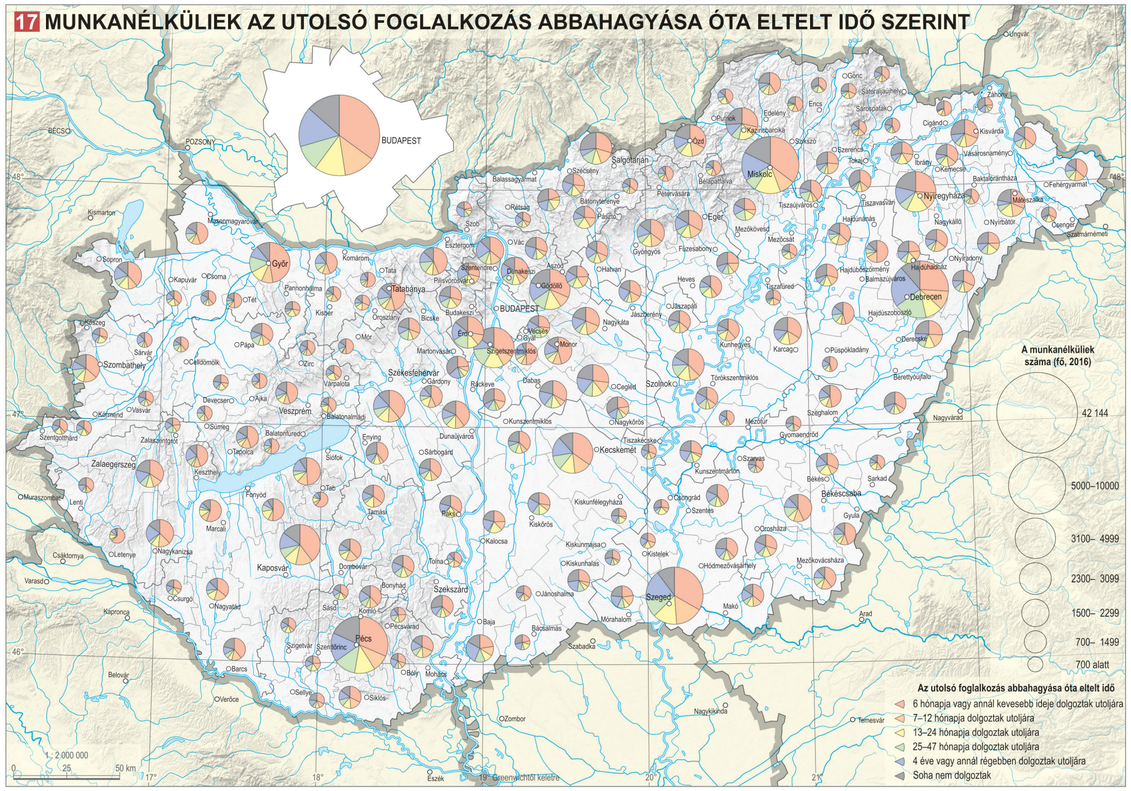

A gazdaságilag nem aktív népesség

Magyarországon az ebbe a csoportba tartozó népesség száma mindig meghaladta az aktívakét, de a két kategória között nincs éles határ, szoros a kapcsolódás, és átjárás figyelhető meg köztük.

Az inaktív keresők meghatározó részét a nyugdíjasok jelentik, ezért a csoport létszámát lényegesen befolyásolja a nyugdíjbiztosítás rendszere. Amíg ez nem vált általánossá, addig az inaktív keresők a népességnek mindössze néhány százalékát tették ki. Ez a szakasz országunkban 1920-tól 1960-ig tartott. Amikor viszont az 1960-as években jelentősen kiszélesítették a társadalombiztosítás és a gyermekgondozási ellátás körét, az inaktív keresők száma ugrásszerűen megnőtt, amit az 1970-es népszámlálás már regisztrált is. Ezután az inaktív keresők száma tovább növekedett, és a 2000-es évek elején elérte a maximumát. Az utóbbi évtizedben tapasztalt csökkenés hátterében a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése és egyes szociális ellátások körének vagy mértékének visszafogása, valamint a közmunkaprogram s a bővülő munkaerőpiac aktivizáló hatása rejlik VI. 6. 6..

A mintegy 2,7 millió inaktív kereső korcsoportok szerinti megoszlása sajátos képet mutat. A fiatalabb korcsoportokban még a gyermeküket gondozók (főleg nők) határozzák meg a létszámot, „igazi” nyugdíjasok alig vannak. Legkisebb az inaktív keresők létszáma a 40–55 évesek körében, mivel innen a gyermekgondozási támogatást igénybe vevők már kikerültek, a nyugdíjasok pedig még nem léptek be. A nagy ugrást a 60. életév jelenti, ekkortól egyre többen hagynak föl az aktív keresőtevékenységgel VI. 6. 5..

Az inaktív keresők országos korszerkezete mögött is vannak területi különbségek. Okaik közül kettőt mindenképpen érdemes kiemelni. Az ország északkeleti részén jó néhány járásban érzékelhetően magasabb a fiatal korcsoportokhoz tartozók aránya az átlagosnál. Ez összefügg az itt élő népesség szaporodási jellemzőivel, illetve a gyermekgondozási támogatást igénybe vevők magasabb számával. Főleg ebben a térségben alacsonyabb az átlagosnál a 70 évesnél idősebbek aránya is VI. 6. 18..

2016-ban Magyarországon több mint egymillió munkaképes korú inaktív kereső írtak össze. Mivel a 2010-es évek végén egyre határozottabban jelentkezett a munkaerőhiány, felmerülhet a kérdés, hogy honnan lehetne pótolni a munkaerőt. Az egyik lehetőség az inaktív keresők egy részének reaktiválása lehetne. Ehhez azonban érdemes figyelembe venni ennek a csoportnak az iskolázottságát. Ha ezt összevetjük a munkanélküliek hasonló mutatóival, akkor polarizáltabb kép bontakozik ki: ebben a csoportban magasabb a legfeljebb nyolc osztályt végzettek és a diplomások, alacsonyabb viszont a szakmunkások és az érettségizettek aránya. A területi különbségek nagyon hasonlítanak a munkanélküliek képzettségénél leírtakhoz VI. 6. 19..

Az *eltartottak* lélekszáma éppen fordítva alakult, mint az aktív keresőké, mivel 1920 óta lényegében folyamatos a csökkenés: 1920-ban még 4,3 milliós tömeget alkottak, ami szűk száz évvel később már 2,3 millióra fogyott, s ez a lakosságnak már egynegyedét sem tette ki VI. 6. 6..

Mivel az eltartottak döntő részét a tanulók teszik ki, a korcsoportok szerinti összetétel sajátos képet mutat: az ide tartozók több mint 60%-a 15 év alatti, 90%-a pedig 25 évesnél fiatalabb. Az idősebb évjáratokban is vannak eltartottak, de ennek hátterében már más okok vannak. Az eltartottak korszerkezetének területi struktúrája leginkább a népesség korösszetételével függ össze: fiatalos népesség esetében a magasabb gyerekszám a 15 évesnél fiatalabb korcsoportoknak az átlagosnál magasabb arányát idézi elő. A 15 éven aluliak aránya az eltartottak között 2016-ban az ország északkeleti részén több járásban megközelítette, esetenként pedig meg is haladta a 70%-ot, azaz jóval felülmúlta az országos átlagot (61,2%) VI. 6. 20..

Az eltartottak sajátos csoportját alkotja az a 225 ezer ember, akik már nem tanulók, mivel a 25–64 évesek korosztályához tartoznak. Munkaképes korúak, mégsem jelennek meg a munkaerőpiacon, de potenciális munkaerő-tartalékként még szóba jöhetnek.

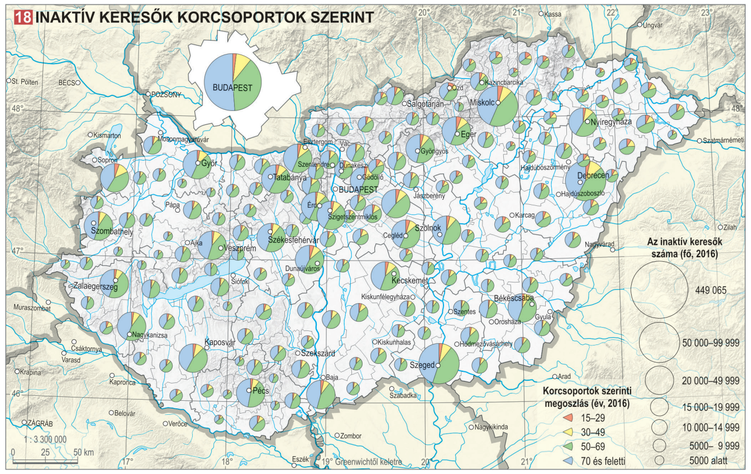

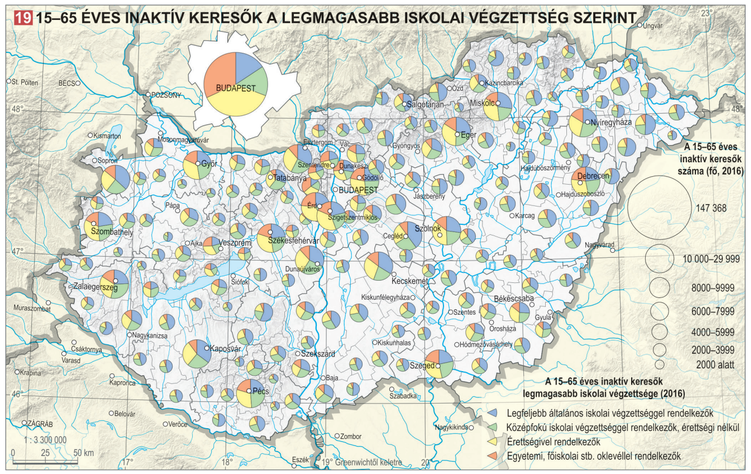

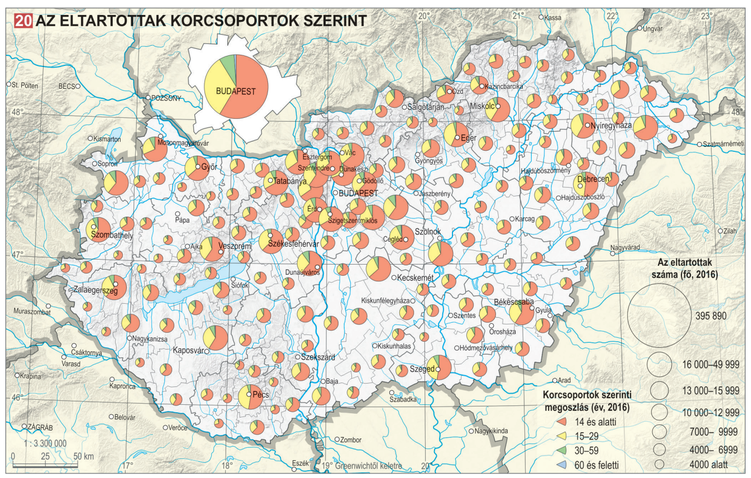

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetatlasz.hu, Budapest, 2021

TÁRSADALMI TAGOZÓDÁS

Boros Lajos, Pénzes János, Gyuris Ferenc

A társadalmi különbségek mértéke, a társadalom rétegződése és annak változásai a mai napig a társadalomtudományok egyik kulcsfontosságú és nagy érdeklődésre számot tartó kutatási területét jelentik. A társadalmi tagozódást számos olyan tényező befolyásolja, illetve leírja, amelyeket a kötet más fejezeteinek térképei mutatnak be – gondolunk itt elsősorban a demográfiai folyamatokra, illetve az életminőségre.

Bár a társadalom tagozódásának leírására szolgáló fogalmak többféle társadalmi közegben érvényesek, az egyes országok közötti összehasonlítás sok esetben lehetetlen vagy nehézkes. Ennek az az oka, hogy többek közt a szabályozások, a jövedelmi kategóriák meghatározásai és határai, valamint az adatgyűjtési rendszerek eltérőek. Számos adat nem is áll rendelkezésre minden országban. Az elemzés másik nehézségét a Magyarországon elérhető adatok köre, valamint tartalma jelenti. Számos, a társadalom tagozódását érintő információ (pl. érdekérvényesítési lehetőségek, baráti kapcsolatok, fogyasztás) nem jelenik meg a hivatalos statisztikai adatokban, csak korlátozott területi használhatóságú felmérésekből érhető el (pl. a Magyar Nemzeti Bank által készített „Miből élünk” vagy az MTA Társadalomkutató Intézet által készített „Osztálylétszám 2014” kutatás). Ezek általában csak országosan vagy a régiók szintjén értelmezhetők, illetve legfeljebb az egyes településtípusok közötti összehasonlítást teszik lehetővé.

A társadalom tagozódásának vizsgálata

Társadalmi tagozódás alatt a társadalom csoportjait, illetve egymáshoz való viszonyukat értjük. A kutatások elsősorban a gazdasági (jövedelem, illetve vagyon), a kulturális (tudás, kulturális tevékenységek, kultúrafogyasztás) és a kapcsolati tőke (ismerősök száma, társadalmi helyzete) alapján szokták a társadalom tagozódását elemezni. Ehelyütt főképp azokat a tényezőket mutatjuk be, amelyek a gazdasági tőkéhez kapcsolódnak. A társadalmi és kulturális tőke társadalmat tagoló szerepét elsősorban az életminőségről szóló fejezet tárgyalja. E fejezetben a személyi jövedelemadó kiszámításának alapját képező adatokat, azaz a bruttó átlagösszegeket használtuk a jövedelmi különbségek bemutatására.

A társadalom tagozódása természetesen nem állandó; a gazdasági, társadalmi változások új feltételeket alakítanak ki, és ezzel a rétegződésre is hatnak. Így fontos a szabályozások, az adórendszer, az elérhető támogatások és kedvezmények alakulásának, valamint a közjavak, közszolgáltatások elérhetőségének szerepe a társadalmi különbségek alakításában, fenntartásában vagy éppen csökkentésében. De egyre fontosabb például az információs társadalomba való bekapcsolódás, illetve az arra való lehetőség és képesség is – az ehhez kapcsolódó térképeket, adatokat az életminőségről szóló fejezet mutatja be. Hasonló szerepe van a tudásnak, az élethosszig tartó tanulásnak, amely hozzájárul az egyének munkaerőpiaci helyzetének javításához. A tudás összefügg a társadalmi mobilitással is, vagyis azzal, hogy az egyéneknek a társadalomban elfoglalt helyzete hogyan változik. A 2020-as koronavírus-járvány és a következtében kibontakozó gazdasági válság potenciális hatásai szintén összefüggenek a társadalom tagozódásával; az egyes csoportok eltérő mértékben vannak kitéve a kedvezőtlen hatásoknak (pl. egészségügyi kockázatok, munkahelyek megszűnése, megtakarítások felélése, oktatásban való részvétel), illetve különbözően tudnak rájuk reagálni.

2 A JÖVEDELMI KÜLÖNBSÉGEK (GINI-INDEX) ALAKULÁSA A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉG ORSZÁGAIBAN (2007–2019)*

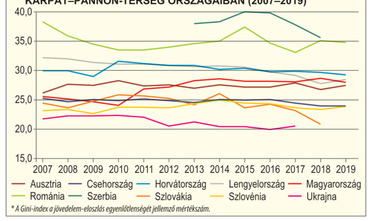

* A Gini-index a jövedelem-elosztás egyenlőtlenségét jellemző mértékszám.

Magyarországi folyamatok

Az elmúlt évtizedekben több hazai és nemzetközi folyamat is hatott a magyar társadalom tagozódására: a rendszerváltozás és a hozzá kapcsolódó gazdasági változások, a globalizáció folyamata (ehhez kapcsolódóan a gazdaság, a foglalkoztatási és a bérviszonyok változása), a 2008–2009-es gazdasági válság, valamint az adók és a szociális támogatások rendszerében végbement változások.

A legutóbbi (2014-es) rétegződéskutatás nyolc nagyobb csoportot különített el a magyar társadalomban. Ez alapján az *elit* tagjai döntően a nagyvárosokban és ezek agglomerációjában élnek, magasan képzettek, többnyire már a szüleik is ehhez a társadalmi csoporthoz tartoztak. A *felső középosztálybéliek* jövedelem és végzettség tekintetében elmaradnak az elittől, de jelentős a kulturális és kapcsolati tőkéjük. A *feltörekvő fiatalok* is viszonylag nagy kulturális és kapcsolati tőkével bírnak, és esélyük van a legjobb helyzetű csoportokba kerülésre. A *vidéki értelmiség* tagjai átlagos, de kiszámítható jövedelemmel rendelkeznek, magas a kultúra iránti igényük. A *„kádári” kisemberek* főleg kisebb településen élnek, jövedelmükből nehezen jönnek ki. A *sodródók* közt magas az egyedülállók aránya, végzettségük alacsony-közepes. A *munkások* alacsony végzettsége meglehetősen bizonytalan anyagi helyzettel párosul. A *leszakadtak* kevés kapcsolati vagy kulturális tőkével rendelkeznek, és jellemző, hogy már a szüleik is hasonló helyzetben voltak.

Ezek alapján a hazai társadalomszerkezet szembetűnő jellegzetessége a középosztály gyengesége VI. 7. 1.; a rendszerváltozást követően nem ment végbe ennek a csoportnak a megerősödése, kiszélesedése. Ezzel együtt érdemes megjegyezni, hogy a magyar jövedelmi különbségek nemzetközi összehasonlításban nem számítanak magasnak, bár az elmúlt években nőttek VI. 7. 2. VI. 7. 3. VI. 7. 4.. Az Európai Bizottság elemzése szerint a jelenlegi magyarországi adórendszer a társadalmi polarizációt serkenti, mert a magasabb jövedelműeknek kedvez. Nagy szerepe van a társadalomszerkezet alakulásában a lakóhelynek is; a nagyvárosokban, illetve vonzáskörzetükben élők általában jobb helyzetben vannak, mint a kisvárosokban, falvakban élők VI. 7. 5..

A Magyar Nemzeti Bank felmérései alapján 2014 és 2017 között a magyar háztartások vagyona nőtt, de ez elsősorban az ingatlanok értékének növekedéséből származott. A vagyonnövekedés leginkább a társadalom legkedvezőbb helyzetű rétegét érintette. A megtakarításokban szintén markáns különbségek figyelhetők meg: a családok jelentős része nem rendelkezik számottevő megtakarításokkal, így nehezen tudja esetleges váratlan kiadásait fedezni, vagy fenntartani a korábbi életszínvonalát, ha elveszíti jövedelmét. Ők a 2020-as koronavírus-járvány miatt kialakult válsághelyzetben is különösen sérülékenynek tekinthetők a depriváció (a különféle javak hiánya) szempontjából. További problémát jelent, hogy míg a társadalmi felemelkedés útja nehezen járható, a lefelé tartó mobilitás könnyen végbemegy. A mobilitási lehetőségek megteremtésében kiemelkedő az oktatás szerepe, így a felsőoktatásban való részvétel is. E tekintetben jelentős különbségek vannak az egyes településtípusok között, ráadásul az elmúlt években a felsőoktatásba való bekerülés lehetőségei szűkültek VI. 7. 6., ami a rosszabb helyzetű családokból származók mobilitási esélyeit csökkenti. A magasabb végzettség a jövedelmekre is kedvezően hat: 2017-ben a felsőfokú végzettségűek egy főre jutó átlagos jövedelme több mint 30%-kal haladta meg az érettségizettekét, az alapfokú végzettségűekének pedig majdnem a kétszerese. A diplomások körében a szegénységnek, a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitettek aránya is sokkal alacsonyabb.

A jövedelmi-vagyoni helyzetet illetően lényeges még kiemelnünk a háztartások méretének a szerepét. A legjobb helyzetben az egyszemélyes háztartások vannak, a legrosszabban pedig a gyermeküket egyedül nevelő szülők, illetve a három- vagy többgyermekes családok.

A roma lakosság helyzetét, életkörülményeit illetően az tapasztalható, hogy bár körükben az országos folyamatokkal összhangban csökkent a szegénység és a kirekesztődés kockázata, de 2017-ben még mindig három és félszerese volt az országos átlagnak 1. A pozitív változások oka elsősorban a foglalkoztatási mutatók javulása volt, de a cigányoknak több mint a fele így is súlyos anyagi nélkülözésben élt a legutóbbi vizsgálatok alapján. Lakásviszonyaik is rosszabbak az átlagosnál.

Kedvező, illetve javuló helyzetű társadalmi csoportok

A legjobb helyzetben azok a régiók vannak, amelyek a rendszerváltozást követően a külföldi működőtőkeberuházások célpontjai voltak: Közép-Magyarország, Nyugat- és Közép-Dunántúl. E térségek foglalkoztatási helyzete, jövedelmi viszonyai jobbak az átlagosnál VI. 7. 7. VI. 7. 8. VI. 7. 9., és általánosságban az ott lakók iskolai végzettsége, idegennyelv-tudása is magasabb szintű a hazai átlagnál.

A foglalkoztatási adatok is kedvezőbbek ezekben a térségekben, így a közfoglalkoztatás jelentősége többnyire elhanyagolható VI. 7. 10., mivel a piac elegendő álláshelyet kínál – sőt nem egy esetben a vállalkozások munkaerőhiánnyal küszködnek. Ez tükröződik a magasabb átlagos jövedelemben is. Természetesen a vezető beosztásúak (gazdasági, igazgatási, érdekképviseleti vezetők, törvényhozók) 2 területi eloszlását is nagyban befolyásolja a gazdaság, valamint az intézményrendszer térbelisége: ott koncentrálódnak, ahová jelentős külföldi befektetések áramlottak az elmúlt évtizedekben, illetve a központi közigazgatási szerepet betöltő településeken. Más országokhoz hasonlóan kiemelkedő e tekintetben a fővárosok és a körülöttük lévő szuburbán térségek szerepe. Így Magyarországon Budapest mellett a Budakeszi, a Pilisvörösvári, a Dunakeszi és a Szentendrei járásban a legmagasabb a vezető beosztásúak aránya VI. 7. 11..

A rétegződéssel kapcsolatos elemzések egyetértenek abban, hogy a mobilitási esélyeket növeli a felsőfokú végzettség, amelynek tekintetében szintén kedvezőbb helyzetben vannak a nagyvárosokban, illetve közelükben élők, ahol általában magasabb az egyetemre járók aránya VI. 7. 12.. A felsőoktatási intézmé-

1 A MAGYAR TÁRSADALOM „KÖRTEMODELLJE”

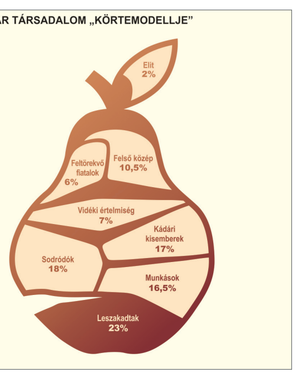

3 JÖVEDELMI POLARIZÁCIÓ (ALSÓ TIZED)

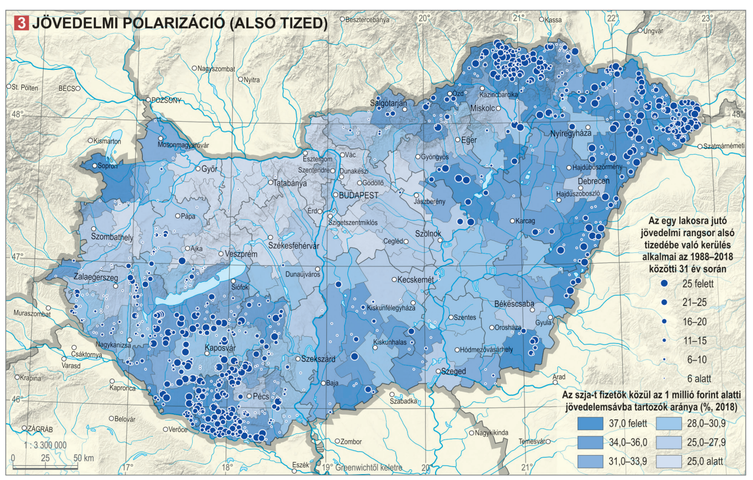

4 JÖVEDELMI POLARIZÁCIÓ (FELSŐ TIZED)

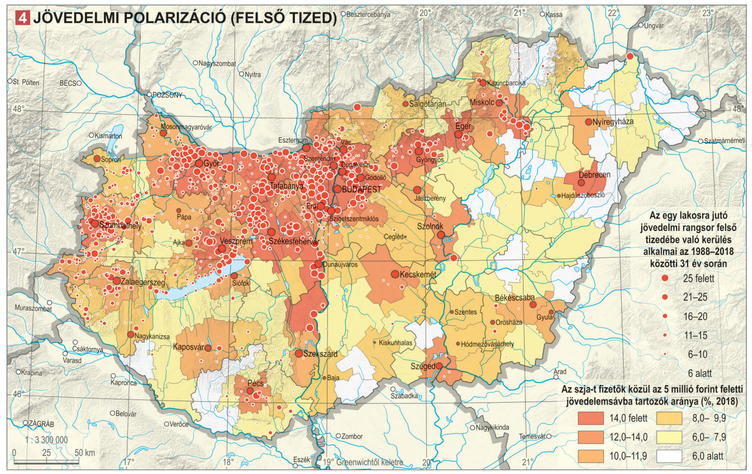

1 *Az ország roma népessége túlnyomórészt a halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz tartozik*

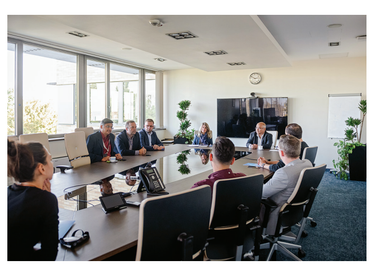

2 *A vezető beosztásúak különösen nagy arányban koncentrálódnak a fővárosban és agglomerációjában*

5 A SZEGÉNYSÉG ALAKULÁSA TELEPÜLÉSKATEGÓRIÁNKÉNT (2011–2019)

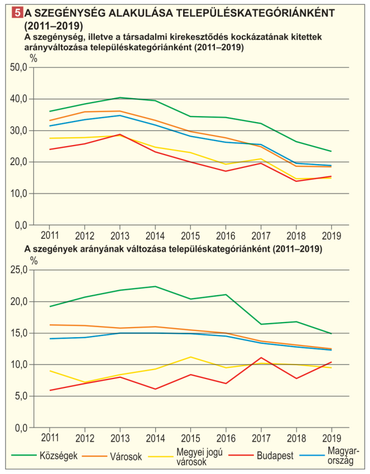

6 A FELSŐOKTATÁSBAN RÉSZT VEVŐK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA (1990–2019)

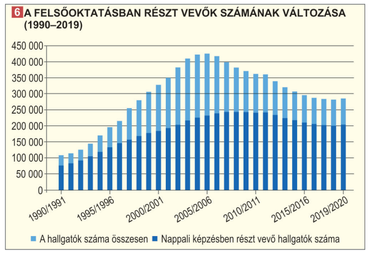

7 SÚLYOS ANYAGI DEPRIVÁCIÓBAN ÉLŐK

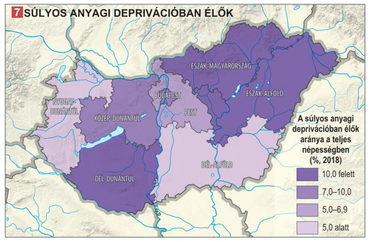

8 SZEGÉNYSÉGBEN, TÁRSADALMI KIREKESZTETTSÉGBEN ÉLŐK

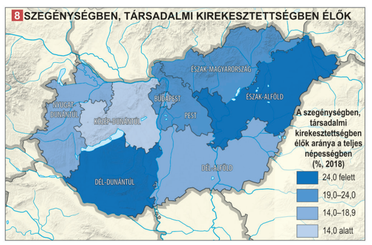

9 RELATÍV JÖVEDELMI SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐK

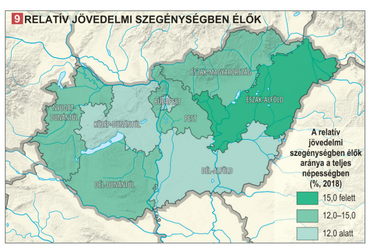

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

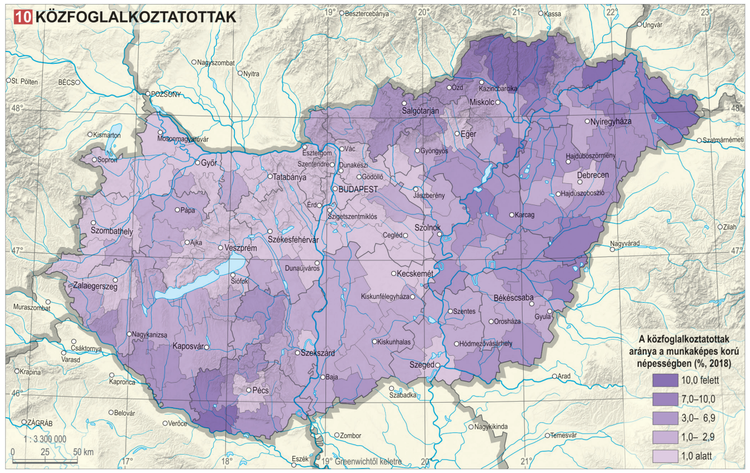

nyek közelsége kedvezően hat a felsőoktatásban részt vevők arányára, azaz a regionális képzési centrumoknak nagy szerepe van a mobilitási esélyek megteremtésében, fenntartásában. Az elmúlt évek kutatásai alapján az is kijelenthető, hogy az eleve jobb helyzetben lévők, magasabb végzettséggel rendelkezők gyermekei nagyobb eséllyel jutnak be a felsőoktatásba, míg a szegényebbek, a periférikus térségekben élők kiszorulnak onnan – ami a társadalmi különbségek megmerevedéséhez, sőt növekedéséhez vezethet. Az oktatás jelentőségét az is mutatja, hogy a nemzetközi tapasztalatok alapján az alacsony képzettségűek közül többen veszítik el a munkájukat gazdasági válságok idején.

A 2009 és 2018 közötti időszakban a települések túlnyomó többségében nőttek a reáljövedelmek, ami részben a gazdasági növekedésnek volt köszönhető, hiszen a 2008–2009-es gazdasági válságból való kilábalás javította a foglalkoztatási helyzetet. Jelentősen megnőtt ebben az időszakban az ideiglenesen vagy tartósan más EU-tagállamokban munkát vállaló magyarok száma is. Az ő magasabb bérnívójuk közvetlenül is emelte a jövedelem-színvonalat (és sok háztartás bevételeit), egyes ágazatokban pedig a külföldi munkavállalás miatt kibontakozó munkaerőhiány miatt nőttek a bérek. A magyar adórendszer változásai is hasonló hatást váltottak ki; a minimálbérek adókötelessé válása miatt ugyanis a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkezők fizetését emelni kellett, hogy az új szabályozás miatt ne csökkenjen a nettó keresetük. Emellett a 2011-től létrejött egységes közfoglalkoztatás is hozzájárult a jövedelmi viszonyok javulásához, hiszen e rendszerben azok is hivatalos jövedelemhez jutottak, akik korábban nem rendelkeztek vele VI. 7. 10.. Ez az oka annak, hogy a legnagyobb átlagjövedelem-növekedést mutató települések jelentős része perifériku térségekben található VI. 7. 13., illetve ugyanezen folyamatok eredményeképpen csökkentek a szegénység különböző mutatói is. A településtípusok közötti különbségek ugyanakkor továbbra is megmaradtak. A legmagasabb jövedelmi kategóriákba tartozók aránya a budapesti agglomerációban, valamint Győr és Székesfehérvár környékén a legnagyobb. E térségekben az adózók több mint egynyolcada 5 millió forint feletti személyijövedelemadó-alappal rendelkezett – ez az érték a legrosszabb helyzetű járásokban mindössze 3-4% VI. 7. 15..

Nyugat- és Közép-Dunántúl, valamint Közép-Magyarország előnyösebb helyzete a megtakarításokban is tetten érhető. Budapesten például majdnem háromszor nagyobb a magánnyugdíj-megtakarítással rendelkező háztartások aránya, mint a Dél-Alföldön VI. 7. 14..

Szegénység és hátrányos helyzet

Magyarországon – a volt szocialista, majd rendszerváltó országokhoz hasonlóan – az 1990-es években jelentősen nőttek a területi társadalmi egyenlőtlenségek. A részben már a rendszerváltozást megelőzően megindult folyamatok következtében bontakozott ki az a transzformációs válság, amely néhány év leforgása alatt a teljes foglalkoztatottság illúziójából 1993-ra a közel 700 ezer fős munkanélküliség realitásába taszította az országot. Az 1990-es évek első felében tapasztalt gazdasági visszaesés meghatározó térségi különbségeket mutatott.

A szocializmus időszakában is jól azonosíthatóan meglévő, tradicionálisan elmaradott területek mellett a rendszerváltozás után megjelentek az ipari strukturális válságtérségek – a leépülő szénbányászat és nehézipar meghatározó hazai körzetei. A nyomasztó tartós munkanélküliség néhány év leforgása alatt komplex szociális problémakörré terebélyesedett, amelyből csak néhány szerencsésebb térség tudott kilábalni (pl. Oroszlány és Várpalota térsége).

Az 1990-es években az elmaradott térségek erőteljes térbeli elkülönülését lehetett megfigyelni, amelynek során az ott élő és oda kiszoruló népesség elszegényedése jelentős mértékű volt. Az ezredforduló után az elmaradott területek köre kevéssé változott, ugyanakkor számos jelenségben további leszakadás vagy csak szerény mértékű javulás mutatkozott. Ilyen az iskolázottság és a foglalkoztatás jelentősen alacsonyabb szintje, amely a jövedelmi adatokban is tükröződik VI. 7. 16.. A közfoglalkoztatás – különösen a nagyobb városok ingázási zónáitól messzebb eső településcsoportok lakói körében – az életpályák elengedhetetlen részévé vált VI. 7. 10.. A periférikus, alacsony népességű településeken a munkaerőpiacról való kiszorulás következtében a szociális segélyekben részesülők aránya is magas. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók kiugróan magas aránya több térségben egyértelműen jelzi a rendkívül korlátozott társadalmi mobilitási esélyeket. A közszolgáltatások szerény nívója, az intézményi ellátottság sok esetben csökkenő mértéke párosul a gazdasági szereplők igen korlátozott jelenlétével. A meghatározó vándorlási veszteség mellett az etnikai és a demográfiai folyamatok a roma népesség növekvő térségi arányait jelzik az elmaradott településcsoportokban. A térségi szintű szegregálódás jelei már a 2000-es évektől kezdve megjelentek a Cserehát, Ormánság és a belső perifériák (pl. Belső-Somogy, Közép-Tisza-vidék, Tiszazug) területén. Emellett az egyes településrészek fel- illetve leértékelődésével a falvakon és városokon belüli szegregáció is erősödött 3.

A statisztikai adatok azonban a karakteres és meg-

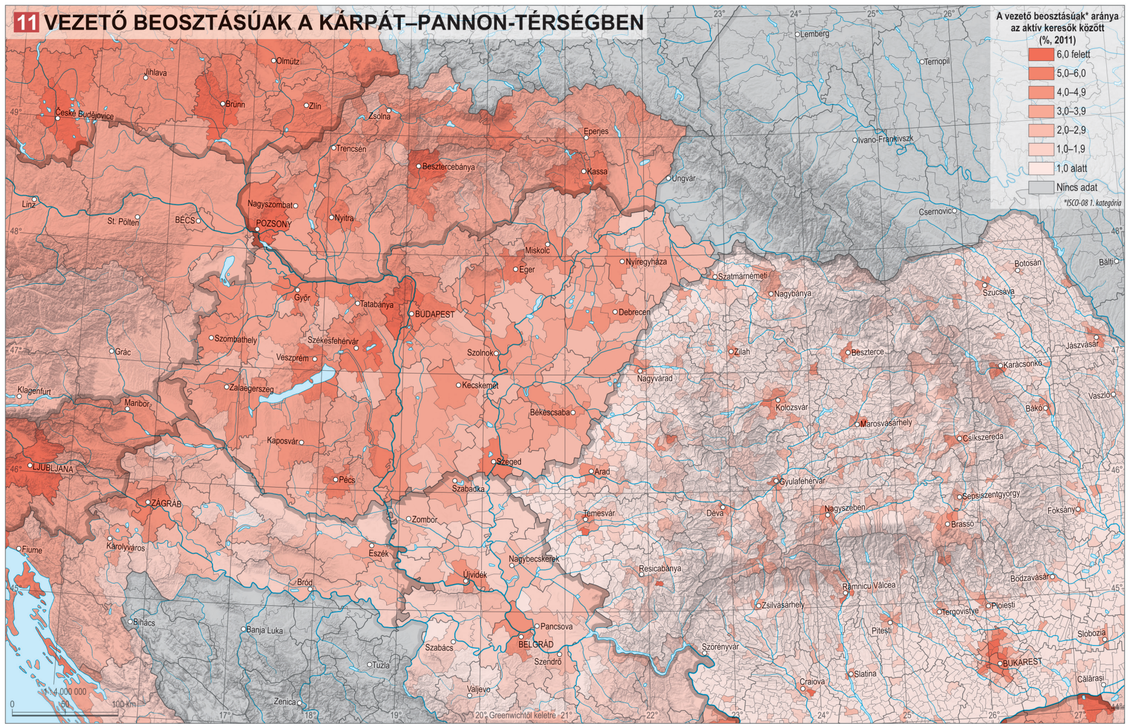

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

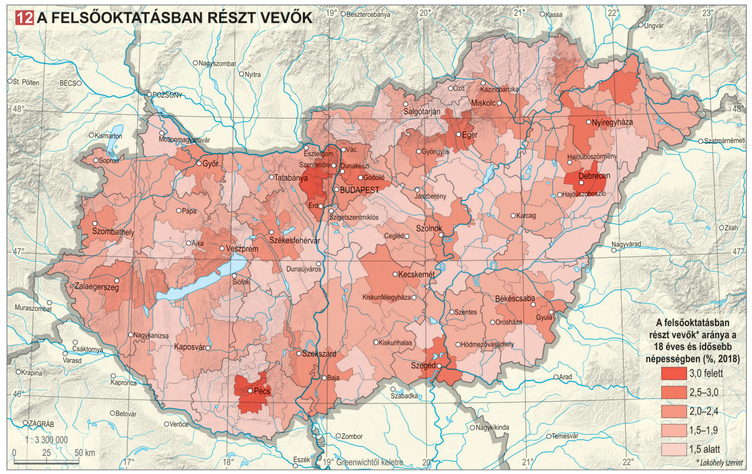

3 *A mélyszegénységben élők gettósodása a magyar fővárosban is megfigyelhető*

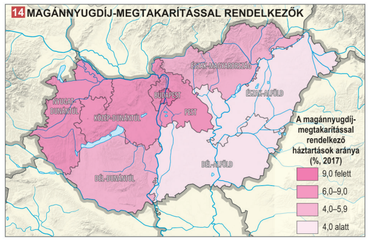

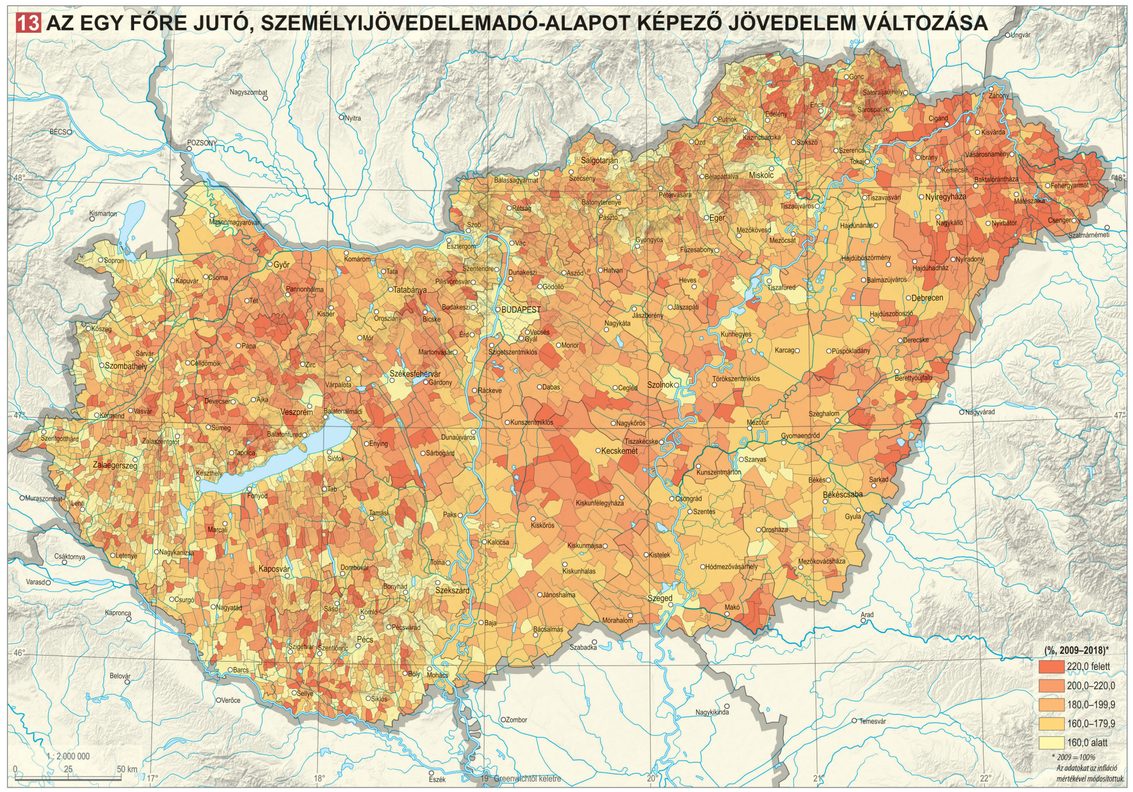

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

15 JÖVEDELMI EGYENLŐTLENSÉGEK

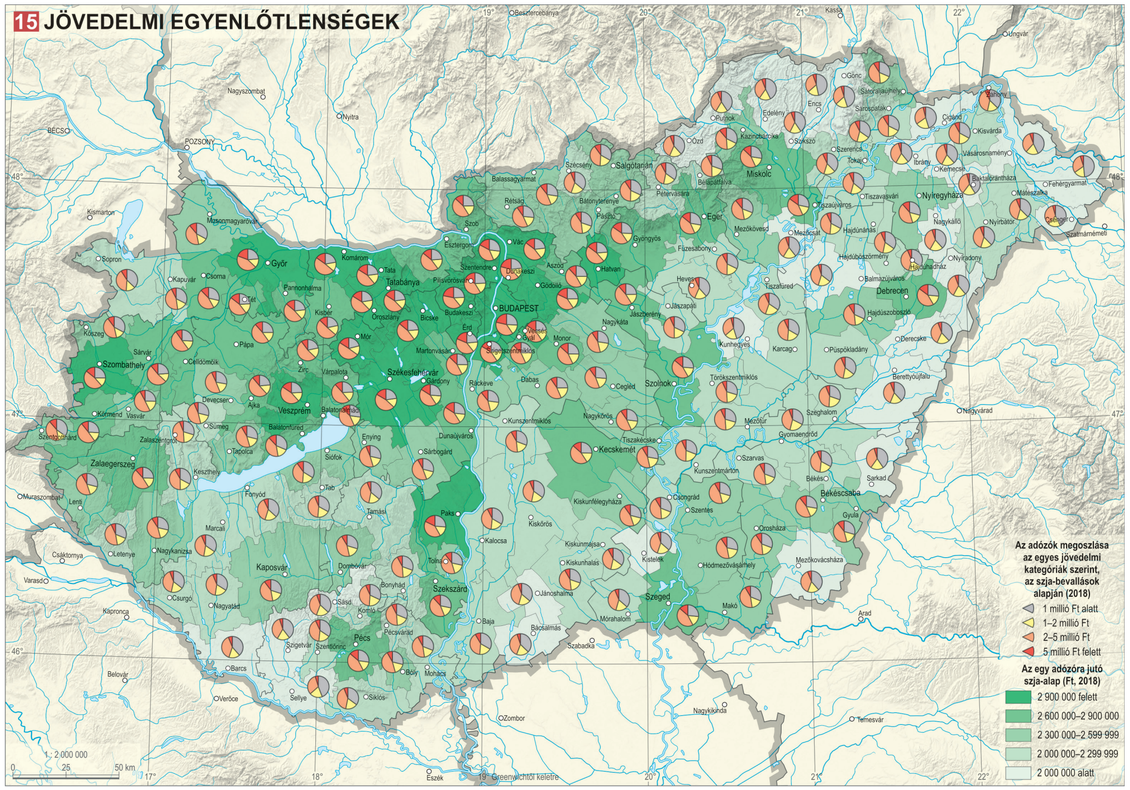

16 AZ EGY FŐRE JUTÓ, SZEMÉLYIJÖVEDELEMADÓ-ALAPOT KÉPEZŐ JÖVEDELEM

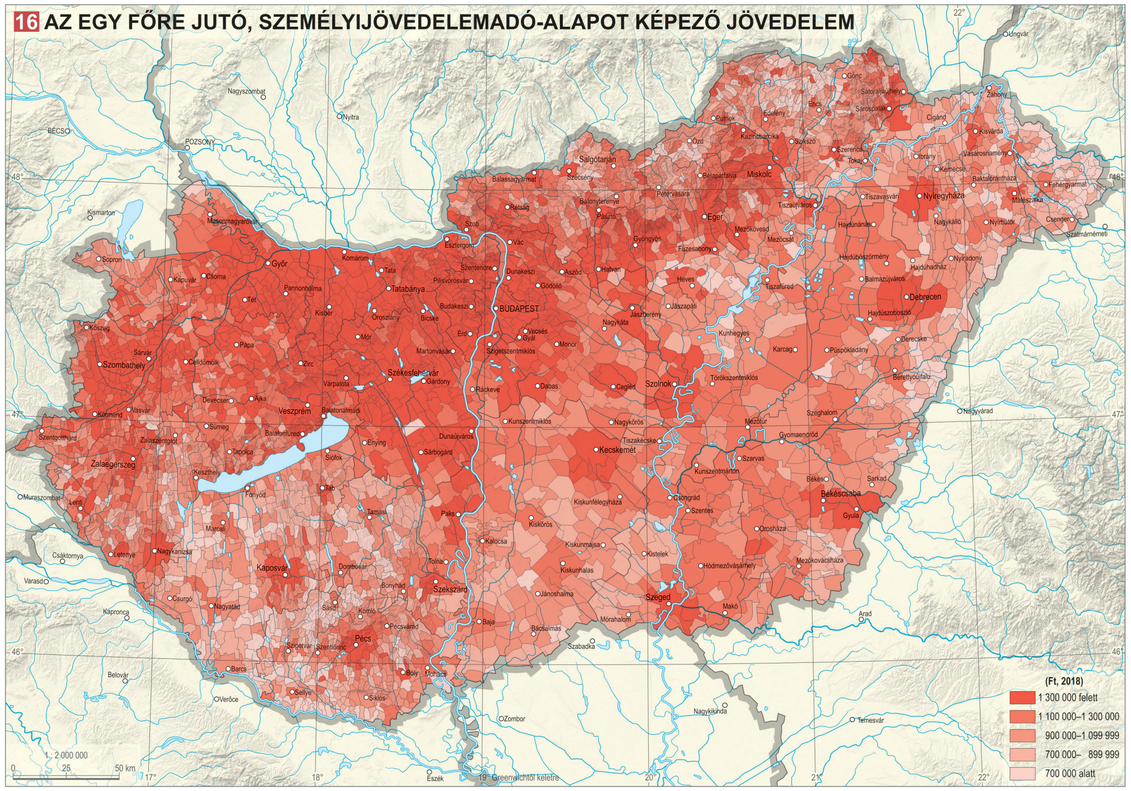

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

17 DEPRIVÁCIÓS INDEX

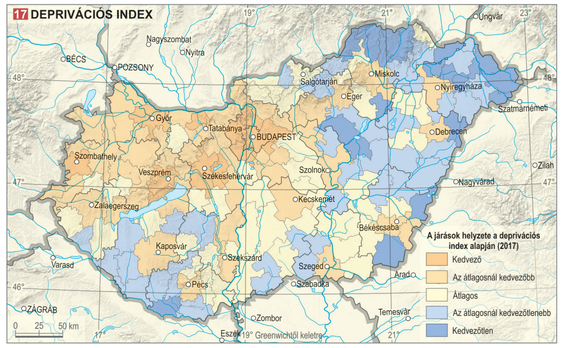

18 POLGÁROSODÁSI INDEX

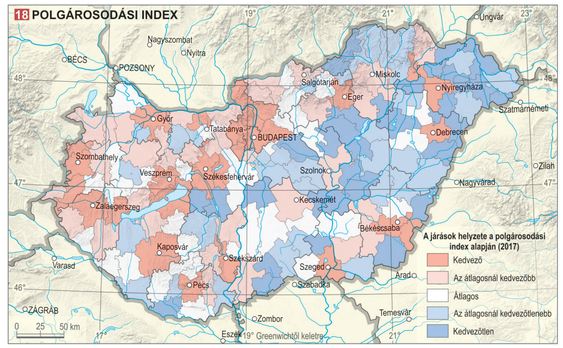

19 TÁRSADALMI FELZÁRKÓZTATÓ PROJEKTEK

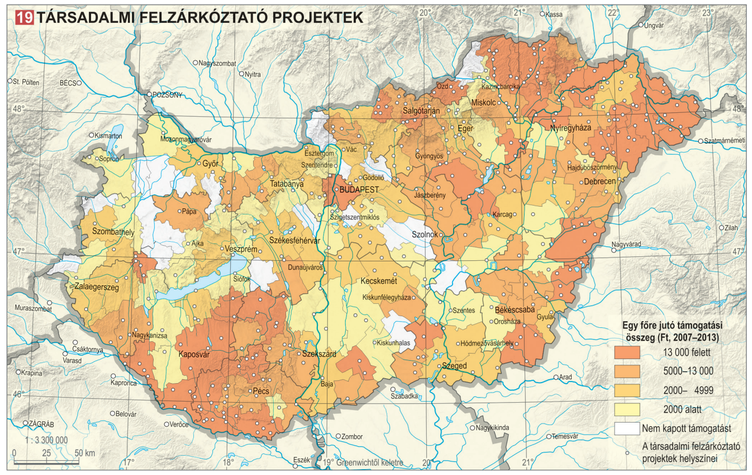

20 KEDVEZMÉNYEZETT TÉRSÉGEK ÉS ELMARADOTT TELEPÜLÉSEK

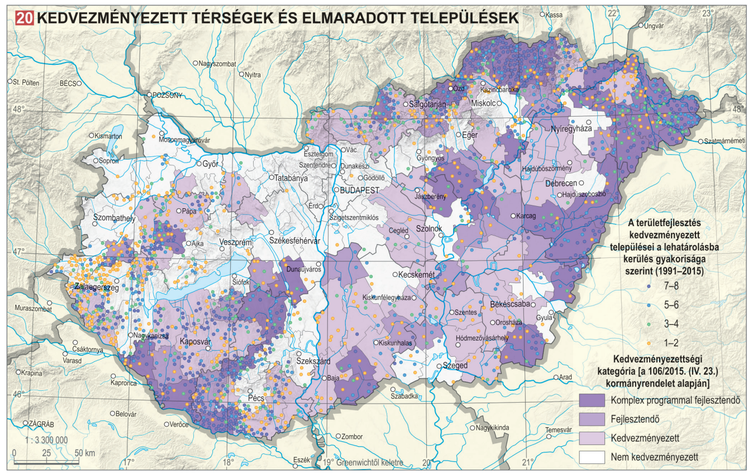

merevedő térségi különbségek mellett is a legelmaradottabb településcsoportok helyzetének szerény mértékű javulásáról, felzárkózásáról tanúskodnak. Ezzel együtt a különböző komplex mutatók alapján még mindig jelentősek az egyes járások közötti térbeli–társadalmi különbségek. A depriváció index VI. 7. 17. a foglalkoztatottság (munkanélküliek, illetve közmunkaprogramban részt vevők aránya), a jövedelmek, az iskolázottság (a legalább középfokú végzettségűek aránya), a lakásviszonyok (a komfort nélküli lakások aránya), valamint a fogyasztás (az ezer főre jutó új személygépkocsik száma) mutatóit összevonva készült. A polgárosodási index VI. 7. 18. az oktatás (felsőoktatásban részt vevők aránya) és a munkaerőpiaci helyzet (vezetők aránya) mellett a társadalmi aktivitás mértéke (választási aktivitás, civil és nonprofit szervezetek aránya), illetve az idegennyelv-tudás szintje alapján készült. A két mutató alapján kirajzolódnak azok a térségek, amelyekben halmozottak a kedvező vagy a hátrányos helyzet különböző dimenziói. A legjobb helyzetben Északnyugat-Dunántúl mellett a budapesti agglomeráció és a megyeszékhelyek járásai vannak. A kedvezőtlen helyzetű járások az ország északkeleti-keleti részén, valamint a Közép-Tisza-vidéken koncentrálódnak.

Fejlesztéspolitikai válaszok

A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek és településeinek lehatárolása azt a célt szolgálja, hogy a legelmaradottabb településkör célzott támogatását, ezáltal fejlesztését lehessen megvalósítani. Már a rendszerváltozás előtt (1986-ban) sor került a fejlesztendő települések listájának összeállítására, amelyet 1991-ben módosítottak. A későbbi évek során több alkalommal kijelölték a területfejlesztés szempontjából kedvezményezett településeket, valamint térségeket (az 1990-es évek elején foglalkoztatási körzetek, majd a többször változó kistérségek, végül 2014-től a járások jelentették ennek alapját). A többször is módosult módszertan és a felhasznált jelzőszámok változó köre megnehezíti a közvetlen összehasonlítást, a rendszerváltozástól 2015-ig készült nyolc települési lehatárolás mégis egységes logikai keretet alkot. A társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott (ily módon a területfejlesztés által kedvezményezetté váló) települések összesített térképe kirajzolja országunk elmaradott, perifériikus térségeit VI. 7. 19. VI. 7. 20.

Az elmaradottnak minősített települések jellemző földrajzi csoportosulást mutatnak. Tipikusan az ország északkeleti és délnyugati megyéiben összpontosul az érintett települések túlnyomó része, azon belül is erős koncentrálódás körvonalazódik a határ menti térségekben. Az elmaradott települések térbeli átrendeződése a rendszerváltozás után egyértelműen a nyugatról kelet felé való elmozdulásról tanúskodik, valamint a Budapesttől és a megyeszékhelyektől való szerényebb mértékű eltávolodás is megfigyelhető. A kedvezményezett településekre vonatkozó lehatárolások és más fejlettségi vizsgálatok azt jelzik, hogy az elmaradottnak minősülő településállomány a hagyományosan perifériikus és a rendszerváltozás után kiformálódott, szerkezeti válság sújtotta térségekben koncentrálódik. Az elmaradottság egyre több társadalmi, gazdasági jelzőszámban tükröződik, és mára egymástól kevéssé elkülöníthetővé teszi a perifériikus térségek típusait. A nyugati-északnyugati országrész, valamint Budapest és a fejlettebb megyeszékhelyek felértékelődése az elmaradott települések térbeli elrendeződésére is kihatott. A lemaradó települések területi szerkezete összességében megmerevedni látszik az ezredforduló után. Kelet felé figyelhető meg szerényebb eltolódás, ugyanakkor a leginkább hátrányos helyzetűnek tekinthető településcsoportok északkeleti és délnyugati országrészben való koncentrálódása megmaradt. A felzárkóztató programok is leginkább e térségekre összpontosítottak VI. 7. 19., de viszonylag kevés eredménnyel; egyelőre nem tudták számottevően mérsékelni az életszínvonalbeli, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeket.

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

Magyarország Nemzeti Atlasza (MNA)
www.nemzetiatlasz.hu

Szerkesztőbizottság
Kocsis Károly (elnök)
Klinghammer István (tiszteletbeli elnök), Nemerkényi Zsombor (titkár),
Kincses Áron, Kovács Zoltán, Tóth Géza, Zentai László

Kartográfiai Tanácsadó Bizottság
Zentai László (elnök)
Bartos-Elekes Zsombor, Bottlik Zsolt, Buga László,
Elek István, Gede Mátyás, Gercsák Gábor, Györffy János,
Márton Mátyás, Orosz László, Török Zsolt Győző

MNA Társadalom kötet

Kötetszerkesztők
Kocsis Károly (főszerkesztő), Kovács Zoltán, Nemerkényi Zsombor, Kincses Áron, Tóth Géza

Fejezetszerkesztők
Bajmócy Péter, Bálint Lajos, Beluszky Pál, Boros Lajos, †Csatári Bálint, Dövényi Zoltán,
Kocsis Károly, Kovács Zoltán, Őri Péter, Pál Viktor, Szabó Laura, Székely Gáborné, Tátrai Patrik

Szakmai lektor
Probáld Ferenc, Gercsák Gábor

Nyelvi lektor
Kálóczy Katalin, Gercsák Gábor

Borítóterv
Mezei Gáspár – CSFK Földrajztudományi Intézet, Kuti Ildikó – Civertan Bt.

Arculatterv, tipográfia
Kuti Ildikó – Civertan Bt.

Sokszorosítás
Pannónia Nyomda Kft.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített, illetve rövidített változatainak kiadási jogát is.
A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak valamely része semmiféle formában, semmiféle nyelven
nem sokszorosítható és nem publikálható.

Felelős kiadó: Kiss László főigazgató
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, www.csfk.org
© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.mtafki.hu, Budapest, 2021

A kiadvány megjelenéséhez támogatást nyújtott:
Magyarország Kormánya
Innovációs és Technológiai Minisztérium
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Magyar Tudományos Akadémia

A kötet szerkesztésének lezárása: 2021. február 1.

ISBN 978-963-9545-55-7ö
ISBN 978-963-9545-63-2

© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA
TÁRSADALOM

Szerzők
Bajmócy Péter
Bálint Lajos
Beluszky Pál
Boros Lajos
Branyiczkiné Géczy Gabriella
†Csatári Bálint
Dövényi Zoltán
Egedy Tamás
Fabula Szabolcs
Faragó Tamás
Farkas Jenő Zsolt
Gábriel Dóra
Gál Tamás
Gulyás Ágnes
Gyuris Ferenc
Ilcsikné Makra Zsófia
Jankó Ferenc
Kincses Áron
Kocsis Károly
Kovács Zoltán
Kovalcsik Tamás
Kulcsár László
Lados Gábor
Makay Zsuzsanna
Monostori Judit
Murinkó Lívia
Nagy Gábor
Nagy Gyula
Obádovics Csilla
Őri Péter
Pál Viktor
Pénzes János
Pirisi Gábor
Szabó Laura
Székely Gáborné
Szilassi Péter
Tátrai Patrik
Tóth Géza
Tóth Pál Péter
Trócsányi András
Uzzoli Annamária
Wéber András

Térkép- és ábraszerzők
Agárdi Norbert
Bácskainé Pristyák Erika
Bajmócy Péter
Bálint Lajos
Balizs Dániel
Balogh András
Baranyai Olga
Bartos-Elekes Zsombor
Beluszky Pál
Benedek József
Bertus Zoltán
†Bognár András
Boros Lajos
Bottlik Zsolt
Branyiczkiné Géczi Gabriella
Braun László
Csapó Tamás
†Csatári Bálint
Csernicskó István
Demeter Gábor
Dézsi Gyula
Dövényi Zoltán
Egedy Tamás
Elekes Tibor
Farkas György
Farkas Jenő Zsolt
Frisnyák Sándor
Gál Tamás
Gulyás Ágnes
Győri Róbert
Gyuris Ferenc
Hărănguș, Iulia
Hegedűs Viktor
Horváth István
Ilcsikné Makra Zsófia
Jankó Ferenc
Jász Erzsébet
Kardos Laura
Kincses Áron
Kiss Tamás
Kocsis Károly
Kókai Sándor
Kovács Zoltán
Kovalcsik Balázs
Kovalcsik Tamás
Kovály Katalin
†Kubinyi András
Kücsán József
Lados Gábor
Lengyel István Máté
Lennert József
Makay Zsuzsanna
Matlovičová, Kvetoslava
Máté Zsolt
Moldovan, Ciprian
Molnár József
Mucsiné Égerházi Lilla
Murinkó Lívia
Nagy Gábor
Nagy Gyula
Németh Ádám
Őri Péter
Pál Viktor
Pálóczi Gábor
Pásztor István Zoltán
Pénzes János
Pintér János
Róbert Péter
Sikos T. Tamás
Szabó Balázs
Szabó Laura
Szende Katalin
Székely Gáborné
Szilassi Péter
Szűcs Sándor
Tátrai Patrik
†Thirring Gusztáv
Tiner Tibor
Tolnai Gábor
Tóth Géza
Tóth Pál Péter
Trócsányi András
Uzzoli Annamária
†Varga E. Árpád
Vasárus Gábor László
Wéber András
Zupančič, Jernej

Vezető térképészek
Koczó Fanni
Kovács Anikó
Mezei Gáspár
Nemerkényi Zsombor

További térképészeti közreműködők
Agárdi Norbert
Bálint Lajos
Bartos-Elekes Zsombor
Bottlik Zsolt
Demeter Gábor
Szabó Renáta

Technikai munkatársak
Laczkó Margit
Magyar Árpád

© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021